

Research Paper

Academic culture and the change in religiosity of students; A qualitative study

Hamed Manouchehri Kousha¹, Mohammad Javad Esmaeili^{2*}

Received: Nov. 6, 2024; Accepted: Apr. 27, 2025

ABSTRACT

Empirical research indicates that academic culture influences students' religiosity. However, to gain a deeper understanding of this phenomenon—essential for socio-cultural policy-making—it is necessary to precisely identify the mechanisms and processes through which this influence occurs. The present study endeavors to identify and analyze the primary mechanisms and processes through which universities influence students' religiosity by employing the grounded theory approach and conducting semi-structured interviews with 16 students who have experienced significant changes in their religiosity during their university years. From the analysis of the interviews, 12 core categories such as "diversity of viewpoints and lifestyles," "educational culture," and "attractiveness and repulsion of religious people", and many sub-categories and concepts in each of them, emerged and were formulated. A core theoretical proposition, "double edged nature of academic culture regarding the religiosity," was derived. Based on this core theoretical proposition, the impact of academic culture on students' religiosity is not a one-sided, continuous, and linear process, but rather a two-way and dynamic one. In other words, academic culture, depending on social conditions and situations, can lead to both an increase and decrease in students' religiosity. In this regard, the status of students' religiosity can be considered a social construct, meaning that changes in students' religiosity are more the result of social interactions in student clubs, dormitories, and student organizations rather than the result of students' logical and rational philosophical and theological arguments.

Keywords: Double edged academic culture, Social mechanisms, Changes in religiosity, Grounded theory

1. Postdoctoral Researcher, Institute for Science and Technology Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ Hamed.manouchehri@physics.sharif.edu

2. Assistant Professor, Institute for Science and Technology Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ mj_esmaeili@sbu.ac.ir

* Correspondent Author

INTRODUCTION

Numerous empirical studies have been conducted both in Iran and worldwide regarding the impact of universities on students' religiosity. Many of these studies indicate that university education reduces religiosity or, at the very least, significantly alters the type of religiosity (Tavassoli & Morshedi, 1385 [2006]; Azad Armaki & Zare, 1387 [2008]; Azam Azadeh & Jadbabaei Behbahani, 1388 [2009]; AfsharKohan et al., 1390 [2011]; Serajzadeh & Sedigh Mohammadi, 1390 [2011]; Sacerdote and Glaeser, 2001; Saenz and Barrera, 2007; Astin et al., 2011). A small number of studies have examined the external and internal university factors that influence students' religiosity, but the "mechanisms" and "processes" through which academic culture, student communities, and social circles influence changes in religiosity based on grounded theory have been less frequently studied.

PURPOSE

In this article, we aim to delve into the social mechanisms through which academic culture influences changes in students' religiosity, employing grounded theory.

By examining academic culture and student subcultures, dorm culture, student organizations, academic societies, and the like, we seek to understand the contexts and mechanisms through which the field of social interactions in universities influences changes in students' religiosity. Understanding the conditions, mechanisms, and processes is crucial both from a descriptive perspective (better understanding the relationship between academic culture and religiosity, and the interaction of science and religion in universities) and from a prescriptive perspective (cultural policymaking).

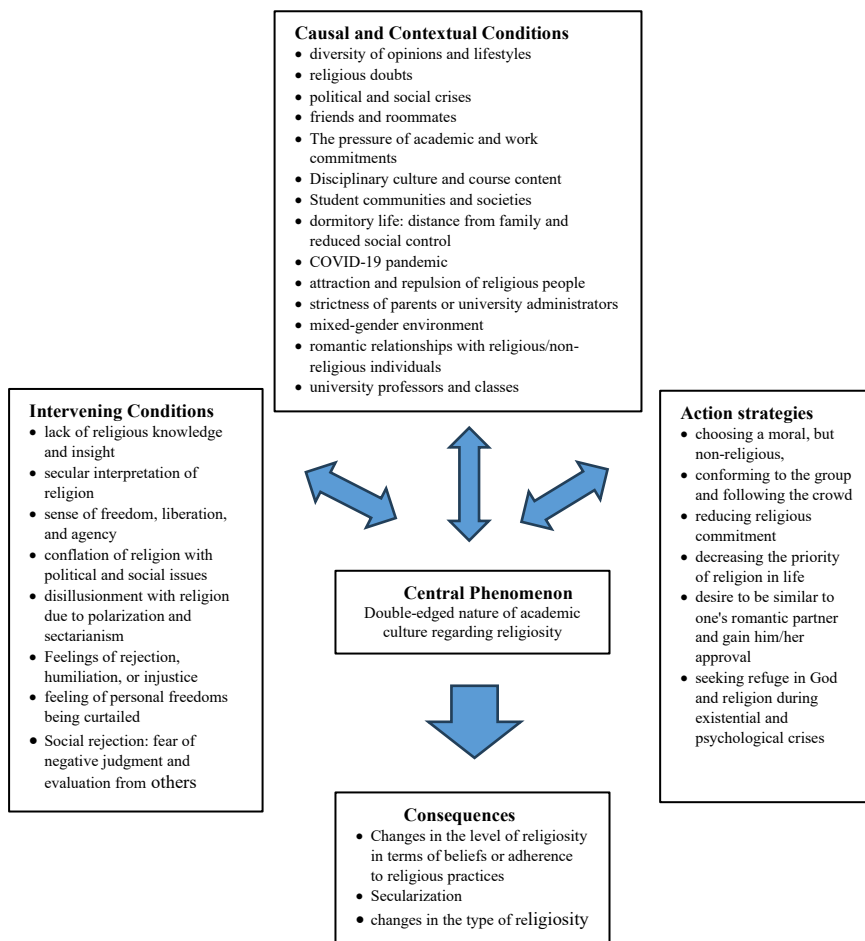
METHODOLOGY

This study is a qualitative research conducted based on "grounded theory." To collect data related to the mechanisms through which academic culture influences students' religiosity, semi-structured interviews were employed. For participant selection, we utilized "purposive sampling," a type of non-probability sampling method. Sixteen Iranian undergraduate and graduate students were interviewed. Participants were initially asked to narrate their religious beliefs upon entering university and their current religious status. They were then asked to identify turning points in their religious

development, as well as the contexts and mechanisms that influenced these changes. Subsequent questions were tailored based on participants' responses to ensure a comprehensive exploration of all relevant mechanisms and processes.

FINDINGS

The processes and mechanisms extracted in this research can be expressed based on the Strauss and Corbin coding paradigm as follows

CONCLUSION

"The pluralistic and diverse intellectual environment is a fundamental component of academic culture, deeply rooted in the core norms of modern science, such as universalism, disinterestedness, organized skepticism, as Merton argued. The university setting, due to the presence of a wide range of social groups and the passionate nature of student communities, is naturally prone to intellectual debates and discussions across various scientific, political, and cultural domains. This research does not claim that a pluralistic and diverse environment inevitably leads to secularization and a decline in students' religiosity. However, the socio-cultural and political context of Iranian society and universities has transformed this environment into a source of decreasing religiosity among a segment of the student population.

The question of how to modify and improve the academic culture and student communities to maintain and strengthen intellectual diversity while simultaneously promoting religiosity among students, rather than diminishing it, requires further research and contemplation.

This study, by introducing the core theoretical concept of a "double edged nature of academic culture regarding the religiosity," highlights the argument that academic culture does not necessarily lead to either an increase or decrease in religiosity. Instead, it is contingent upon the broader socio-political context and the daily social interactions within universities, influencing the extent and nature of students' religiosity. Consequently, universities can either align with or oppose religion and religiosity. Therefore, students' religiosity is a social construct, meaning that changes in students' religiosity are more likely to be the result of interactions with classmates, roommates, and friends, rather than the outcome of rational philosophical-theological arguments.

As a result, instead of attributing a timeless and spaceless nature to the institution of higher education and assuming a necessary and definitive connection between universities, secularism, decreasing religiosity, and irreligion, we should understand the relationship between religion, universities, and religiosity through a "proactive, social, interactive, and constructivist" lens, and seek solutions for the challenges in this area.

NOVELTY

In this article, for the first time, we systematically extracted the mechanisms through which academic culture influences students' religiosity, demonstrating that this influence is bidirectional and dynamic. Furthermore, we emphasized that students' religiosity is a social construct rather than solely an individual matter.

Understanding the conditions, mechanisms, and processes is crucial from both a descriptive (cognitive) and prescriptive (practical and policy-making) perspective for several reasons. From a cognitive standpoint, by precisely elucidating these mechanisms, firstly, a more reliable analysis of the correlation between university education and religiosity can be achieved. Secondly, a deeper understanding of the relationship between religion and university can be attained, and a more accurate comprehension of the nexus between the institutions of science and religion and their interaction can be facilitated.

From a practical standpoint, considering the massification and universalization of higher education in the last three decades, and given that religion has played a significant role in Iranian society and religiosity remains an important social value, awareness of the mechanisms through which academic culture affects students' religiosity is of significant importance to the Muslim community and the political governance of Iran. Understanding these mechanisms helps policymakers and those in charge of culture and higher education to adopt accurate, scholarly, and efficient religious policies that are also accompanied by social acceptance and legitimacy from the country's academic and student community.

The findings of this research, derived from the authors' fieldwork and data analysis, are published for the first time in this article.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest declared by the authors.

Iranian Cultural Research

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- AfsharKohan, J., Balali, E., & Soleimanpoor, M. (2011). The Study of Secularization and Its Factors on Students (The University of Bu-Ali Sina). *Journal of Applied Sociology*, 22(1), 135-158.
- Aghasi, M. and Rooholamin, Z. (2023). The narratives of female students' experience of the quality of identity changes. *Journal of University Studies*, 1(3), 165-188. doi: 10.22035/jous.2023.5018.1033
- Astin A., Astin H., Lindholm J. (2011). *Cultivating the spirit: How college can enhance students' inner lives*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Azad Armaki, T., & Zare, Maryam. (2008). University, Modernity And Religiosity. *Journal Of The Faculty Of Humanities And Social Sciences*, 1(1), 133-160.
- Azam Azadeh, M., & Jadbabaei Behbahani, Z. (2008). The role of structural characteristics and relational elements in the formation of various religious tendencies among students. *Social Science Letter*, 16(35), 77-98.
- Barbour, I. G. (2013). *Religion and science* (P. Fotourechi, Trans.). Tehran, Iran: Islamic Culture and Thought Research Institute. (Original work published 1997)
- Cortazzi, M., & Jin, L. (1997). Communication for Learning Across Cultures. In McNamara, D. and Harris, R. (Eds.). *Overseas Students in Higher Education: Issues in Teaching and Learning*. London: Routledge.
- Dastyari, A. and Banafi, M. (2019). Studying the Religiosity State of Islamic Azad University Students and its Relationship with Resilience: A Case Study of Poldokhtar Center. *Journal of Islam and Social Studies*, 6(24), 145-169. doi: 10.22081/jiss.2019.67074
- Dehestani, M., Zadehmohammadi, A., & Mohammadi, S.. (2012). The Extent Of Religiosity And Its Relationship With University Students' Identity Styles. *International Journal Of Behavioral Sciences*, 6(2), 171-179.
- Emami Meybodi, Seyed Mansour, & Ashtari, Abazar. (2019). Religion And The Realization Of Organizational Citizenship Behavior: A Case Study On Students Of Farhangian University. *Interdisciplinary Studies In The Humanities (Iranian Journal Of Cultural Research)*, 11(3), 31-47.
- Fazeli, N.. (2003). A Comparative Study Of Iranian And British Academic Cultures An Anthropological Investigation Into The Inefficiency Of Iranian Academic Education. *Iranian Journal Of Anthropology*, 1(3), 93-132.
- Ghorbanalizade, M. and Najar Nahavandi, M. (2014). A Study on the Piety Levels among University Students. *Strategic Studies on Youth and Sports*, 13(24), 95-112.

- Hill, J., (2011). Faith and Understanding: Specifying the Impact of Higher Education on Religious Belief. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 50(3), 533–551.
- Mayrl, D., Uecker, J. (2011). *Higher Education and Religious Liberalization among Young Adults*. *Social Forces*, 90(1), 181-208.
- Merton, R. (1973). *The sociology of science: Theoretical and empirical investigations*. United Kingdom: University of Chicago Press.
- Mirsandosi, S. M. (2004). *The Study of Scale and Types of Religiosity among Students* (Doctoral dissertation). Tarbiat Modares University, Faculty of Humanities, Tehran, Iran.
- Mousapour, N. (2013). Humanities Educators' Lifestyle In Iranian Academic Environments: From Religious Ideals To Institutional Realities. *Interdisciplinary Studies In The Humanities*, 5(4), 1-32.
- Nasiri, H., Yamani Douzi Sorkhabi, M., & Haqani, M. (2023). An analysis of merging effects on academic culture. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 24(2), 109-134.
- Nayebi, H., & Azad Armaki, T.. (2006). Secularism And Higher Education Peter Berger's Ideas Revisited. *Iranian Journal Of Sociology (ISA)*, 7(3), 76-93.
- Rachmatullah, A., Ha, M., Park, J. (2018) Relations among education, religiosity and socioeconomic variable. *South African Journal of Education*. 39(1).
- Rad, F., & Manbari, R. (2009). Comparison of some psychological and social factors related to students' religiosity. *Sociological Studies*, 1(2), 31-52.
- Reimer, S. (2010). Higher Education and Theological Liberalism: Revisiting the Old Issue. *Sociology of Religion*. 71(4), 393-408.
- Sacerdote, B., & Glaeser, E. L. (2001). Education and Religion. NBER Working Paper No. w8080, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=256087>
- Saenz, V., & Barrera, D. (2007). Findings from the 2005 College Student Survey (CSS): National aggregates. Los Angeles, CA: Higher Education Research Institute, University of California.
- Safari Shali, R. (2022). Cultural consumption of students in public universities; data analysis of a national survey. *Journal of University Studies*, 1(1), 7-33. doi: 10.22035/jous.2022.412
- Schein, E. (2004). *Organizational Culture*. Third Edition. San Francisco: Jossey-Bass.
- Schwadel, Ph. (2011). The Effects of Education on Americans' Religious Practices, Beliefs, and Affiliations. *Review of Religious Research*, 53, 161–182.

- Schwadel, Ph. (2017). The positives and negatives of higher education: How the religious context in adolescence moderates the effects of education on changes in religiosity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 56(4), 1-17.
- Serajzadeh, S. H., Javaheri, F., & Fayyazi, I. (2016). *Attitudes and behaviors of students (2015): The second phase of a longitudinal survey on the attitudes and behaviors of students at public universities under the Ministry of Science, Research, and Technology*. Tehran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Serajzadeh, Seyed Hossein, & Mohammadi, Mommad Sadigh. (2012). An Experimental Comparative Study Of Clergies And Academics' View On Religiosity Criteria. *Iranian Journal Of Cultural Research*, 4(4), 25-54.
- Smerek, R.E. (2010). Cultural Perspectives of Academia: Toward a Model of Cultural Complexity. In: Smart, J. (eds) *Higher Education: Handbook of Theory and Research*, vol 25. Springer, Dordrecht.
- Strauss, A., & Corbin, J. M. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. United Kingdom: SAGE Publications.
- Taleban, M. (2020). Primitive thought, religiosity and higher education. *Journal of Iranian Cultural Research*, 13(1), 1-38. doi: 10.22035/jicr.2020.2222.2728
- Taleban, M. R. (2013). *Survey of Islamic religiosity among Iranians*. Tehran: Iranian Students Polling Agency.
- Tavassoli, G., & Morshedi, A. (2006). Investigating the level of religiosity and religious tendencies among students (Case study: Amirkabir University of Technology). *Iranian Journal of Sociology*, 7(4), 96-118.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Uecker J., Regnerus, M., & Vaaler, M. (2007). Losing my religion: The social sources of religious decline in early adulthood. *Social Forces*, 85(4), 1667-1692.
- Zahed, S. S., & Sadeghi, A. (2009). A Survey on the Affect of the Field of Study on the Religiosity of Different University Students with an emphasis on sociology. *Applied Sociology*, University of Isfahan), 20(3), 75-96.
- Zokaei, M. S. (2023). *The art of conducting qualitative research: From problem identification to writing*. Tehran, Iran: Agah .
- Zokaei, M. S., & Ismaili, M. J. (2016). *Youth and academic alienation*. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.

مقاله پژوهشی

فرهنگ دانشگاهی و تغییرات دین‌داری دانشجویان؛ یک مطالعه کیفی

حامد منوچهری کوشا^۱، محمدجواد اسماعیلی^{۲*}

دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۶؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷

چکیده

پژوهش‌های تجربی حاکی از تأثیر فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان است، اما برای فهم عمیق‌تر این پدیده، که لازمه تصمیم‌گیری‌های فرهنگی-اجتماعی است، ضروری است که شناختی دقیق از سازوکارها و فرایندهایی که این تأثیرگذاری از طریق آن‌ها شکل می‌گیرد، حاصل شود. پژوهش حاضر تلاش می‌کند که با استفاده از روش «مبنایی»، از طریق مصاحبه «نیمه‌ساختاریافته» با ۱۶ نفر از دانشجویان که تغییرات عمده‌ای را در دین‌داری خود در طول تحصیل در دانشگاه احساس می‌کردند، سازوکارها و فرایندهای اصلی تأثیرگذاری فرهنگ دانشگاهی در تغییرات دین‌داری دانشجویان را مورد شناسایی و تحلیل قرار دهد. از تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها ۱۲ مقوله اصلی همچون «تکثر دیدگاه‌ها و سبک‌های زندگی متفاوت»، «فرهنگ آموزشی» و «جاذبه و دافعه دین‌داران» که هر یک شامل مفاهیم مختلفی هستند، به دست آمد و بر مبنای آن‌ها گزاره نظری هسته‌ای «فرهنگ دانشگاهی دوسویه» صورت‌بندی شد. این نتایج در قالب پارادایم کدگذاری اشتراوس-کوربین سامان‌دهی و بر مبنای آن مدلی برای فرایندها و سازوکارهای منجر به تغییرات دین‌داری تحت تأثیر فرهنگ دانشگاهی ارائه شد. بر اساس گزاره نظری محوری، تأثیر فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان نه امری یک‌سویه، پیوسته و خطی بلکه دوسویه و پویا است یعنی فرهنگ دانشگاهی بسته به شرایط و موقعیت‌های اجتماعی می‌تواند به افزایش و کاهش دین‌داری دانشجویان منجر شود. در این راستا می‌توان وضعیت دین‌داری دانشجویان را یک برساخته اجتماعی دانست، بدین معنا که تغییرات صورت گرفته در دین‌داری دانشجویان بیش از آنکه حاصل استدلال‌های فلسفی و الهیاتی منطقی و عقلانی دانشجویان باشد، حاصل فرایند معاشرت‌های اجتماعی در انجمن‌های علمی، خوابگاه‌های دانشجویی و تشکل‌های دانشجویی است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ دانشگاهی دوسویه، سازوکارهای اجتماعی، تغییرات دین‌داری، نظریه مبنایی

۱. پژوهشگر پس‌داکتری، پژوهشکده مطالعات بنیادین علم و فناوری، دانشگاه شهیدبهشتی، تهران

✉ Hamed.manouchehri@physics.sharif.edu

۲. استادیار پژوهشکده مطالعات بنیادین علم و فناوری، دانشگاه شهیدبهشتی، تهران

✉ mj_esmaeili@sbu.ac.ir

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه و بیان مسئله

در خصوص تأثیر دانشگاه بر دین‌داری دانشجویان پژوهش‌های تجربی متعددی در ایران و جهان انجام گرفته است. بسیاری از این تحقیقات حاکی از آنند که تحصیلات دانشگاهی میزان دین‌داری را کاهش یا لااقل نوع دین‌داری را به طرز محسوسی تغییر می‌دهد (توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۲؛ آزاد ارمکی و زارع، ۱۳۸۷، ۱۵۶-۱۵۷؛ اعظم آزاده و جدبابایی بهبهانی، ۱۳۸۸، ۸۹-۹۰؛ افشار کهن و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۴؛ سراج زاده و صدیق محمّدی، ۱۳۹۰، ۴۳-۴۵؛ سکر دوت^۱ و گلیسر^۲، ۲۰۰۱؛ سینز^۳ و بررا^۴، ۲۰۰۷؛ آستین^۵، آستین^۶ و لیندهلم^۷، ۲۰۱۱). پژوهش توسلی و مرشدی (توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۲) نشان می‌دهد در میان دانشجویان سال آخر نسبت به سال اول، شاخص‌های مربوط به باور دینی از ۳.۳ به ۲.۹، انجام مناسک فردی از ۲.۱ به ۱.۴ و انجام مناسک جمعی از ۱.۳ به ۰.۸ کاهش پیدا کرده و نوع دین‌داری دانشجویان نیز در طول تحصیل به سمت دین خصوصی، تکثّرگرای در دین و برخورد گزینشی با دین سوق پیدا می‌کند. بررسی‌های آزاد ارمکی و زارع (آزاد ارمکی و زارع، ۱۳۸۷، ۱۵۶-۱۵۷) نیز نشان می‌دهد که دانشجویان از نگاه سنتی به دین فاصله می‌گیرند و به سمت دین‌داری فردگرایانه می‌روند.

اما برخی پیمایش‌ها حکایت از آن دارند که تحصیلات دانشگاهی میزان دین‌داری را کاهش نداده و کماکان میزان دین‌داری دانشجویان ایرانی^۸ بالا و یا نسبتاً بالاست (میرسندسی، ۱۳۸۳ به نقل از توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵، ۱۱۲؛ دستیاری و بنافی،

1. Sacerdote
2. Glaeser
3. Saenz
4. Barrera
5. Astin
6. Astin
7. Lindholm

۸. در پژوهش‌های به‌روز خارج از کشور، سنجش میزان دین‌داری دانشجویان در اولویت پژوهشگران نبوده است. این پژوهش‌ها، عمدتاً به تغییرات دین‌داری و ارتباط آن با تحصیلات آکادمیک می‌پردازند که در ادامه برخی از آنان را مرور خواهیم کرد.

۱۳۹۲، ۱۴۵؛ دهستانی و همکاران، ۱۳۹۲، ۱۷۱؛ عبدی و رضایی، ۱۳۹۳، ۱۷؛ سراج‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵، ۱۵۵؛ امامی میبدی و اشتری مهرجردی، ۱۳۹۸، ۲۵؛ صفری شالی، ۱۴۰۱، ۲۵). در «مرحله دوم پیمایش طولی نگرش‌ها و رفتار دانشجویان دانشگاه‌های دولتی» که در سال ۱۳۹۴ انجام شده است، شاخص مربوط به بُعد اعتقادی برای ۸۱.۳ درصد از افراد به میزان زیاد ارزیابی شده است و در سایر شاخص‌ها نیز این رقم بالای ۵۰ درصد است. در مجموع در شاخص کلّ دین‌داری ۹۷.۲ درصد از افراد دارای دین‌داری زیاد یا متوسط ارزیابی شده‌اند (سراج‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵، ۱۵۵). در مقابل، دسته سوم پژوهش‌ها نشان می‌دهد که همبستگی قابل توجهی بین تحصیلات دانشگاهی و دین‌داری وجود ندارد (طالبان، ۱۳۹۲؛ اوکرا، رگنروس^۱، و والر^۲، ۲۰۰۷؛ ریمر^۳، ۲۰۱۰؛ شوادل^۴، ۲۰۱۱).

اما آنچه در این پژوهش‌ها بویژه در دسته اول و دوم مغفول مانده، بررسی سازوکارها، شرایط، زمینه و فرایندهای اساسی اثرگذاری فرهنگ دانشگاهی^۵ بر دین‌داری دانشجویان است. ما در این مقاله، از مفهوم «فرهنگ دانشگاهی» استفاده می‌کنیم که ساحت‌های مختلفی چون فرهنگ رشته‌ای، خرده‌فرهنگ‌های دانشجویی و... را در بر می‌گیرد. در این مقاله قصد داریم با استفاده از نظریه مبنایی^۶، سازوکارهای اجتماعی تأثیرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر تغییرات دین‌داری دانشجویان را مورد واکاوی قرار دهیم. بنابراین، به تحلیل فلسفی و الهیاتی متافیزیک علوم مدرن و محتوای دروس دانشگاهی و تعارضات احتمالی آن با دین و تأثیرات آن بر دین‌داری دانشجویان نمی‌پردازیم بلکه می‌کوشیم با بررسی فرهنگ دانشگاهی و خرده‌فرهنگ‌های ذیل آن نظیر فرهنگ دانشجویی، فرهنگ

1. Uecker
2. Regnerus
3. Vaaler
4. Reimer
5. Schwadel
6. Academic Culture
7. Grounded theory

خوابگاهی، تشکّل‌های دانشجویی و انجمن‌های علمی، زمینه‌ها و سازوکارهای تأثیرگذاری میدان تعاملات اجتماعی دانشگاه بر تغییرات دین‌داری دانشجویان را موضوع تفهم و تعمق قرار دهیم. شناخت شرایط، سازوکارها و فرایندها هم از منظر توصیفی (شناختی) و هم از منظر تجویزی (عملی و سیاست‌گذاری) از چند جهت حائز اهمیت است. از حیث شناختی، با روشن ساختن دقیق این سازوکارها، اولاً می‌توان تحلیل مطمئن‌تری از همبستگی بین تحصیلات دانشگاهی و دین‌داری داشت. ثانیاً می‌توان به شناخت عمیق‌تری از مناسبات دین و دانشگاه دست پیدا کرد و به فهم دقیق‌تر نسبت نهاد علم و نهاد دین و نحوه برهمکنش آن‌ها کمک کرد که در یک دسته‌بندی مشهور، چهار گونه رابطه معرفت‌شناختی بین علم و دین وجود دارد: تعارض و ناسازگاری؛ تمایز و استقلال؛ گفت‌وگو و تعامل؛ یکپارچگی و وحدت (باربور، ۱۳۹۲، ۱۹۱).

از منظر عملی نیز با توجه به توده‌ای و همگانی شدن آموزش عالی در سه دهه اخیر، و با توجه به این که دین نقش پررنگی در جامعه ایران داشته و کماکان دین‌داری یک ارزش اجتماعی مهم است، آگاهی از سازوکارهای اثرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان برای جامعه مسلمان و حاکمیت سیاسی ایران واجد اهمیت است. شناخت این سازوکارها، به سیاست‌گذاران و متولیان فرهنگ و آموزش عالی کمک می‌کند سیاست‌گذاری دینی دقیق، عالمانه و کارآمدی اتخاذ کنند که از سوی جامعه دانشگاهی و دانشجویی کشور نیز با پذیرش و مشروعیت اجتماعی همراه باشد.

۲. پیشینه تحقیق

درباره تأثیر «تحصیلات دانشگاهی» بر «دین‌داری» دانشجویان، پژوهش‌های متعددی از زوایای گوناگون انجام گرفته که به‌طور کلی به سه دسته قابل تقسیم‌اند. تحقیقات اندکی، «عوامل» بیرونی و درون‌دانشگاهی موثر بر دین‌داری دانشجویان را مورد بررسی قرار داده‌اند اما «سازوکارها» و «فرایندهای» تأثیرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر تغییرات دین‌داری بر اساس نظریه‌مبنایی کمتر موضوع تحقیق و بررسی قرار گرفته است.

۱-۲. تأثیر منفی فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری

دسته اول پژوهش‌ها نشان می‌دهند که تحصیلات دانشگاهی بر میزان دین‌داری دانشجویان تأثیر منفی می‌گذارد و یا نوع دین‌داری را به سمت نگاه‌های لیبرال و سکولار سوق می‌دهد. در مقاله «سکولاریسم و رابطه آن با تحصیلات عالی» (نایی و آزادارمکی، ۱۳۸۵)، نویسندگان با استفاده از داده‌های پیمایش‌های موجود، به ارزیابی دو فرضیه استنباط شده از دیدگاه متأخر پیتر برگر پرداخته‌اند. اول اینکه؛ افراد دارای تحصیلات عالی سکولارتر از بقیه مردم‌اند. دوم اینکه؛ تساهل در فرایض دینی در بین افراد دارای تحصیلات عالی بیشتر است. بررسی‌های آنان نشان می‌دهد که داده‌های مورد بررسی کم‌وبیش از این فرضیه‌ها حمایت می‌کنند. آن‌ها در نهایت اینطور جمع‌بندی می‌کنند که تحصیلات عالی در سکولارشدن افراد نقش دارند، هرچند این نقش بسیار کم است.

نویسندگان مقاله «روایت تجربه دختران دانشجو از کیفیت تغییرات هویتی» (آقاسی و روح‌الامین، ۱۴۰۲) با مصاحبه با تعدادی از دانشجویان دختر سال آخر کارشناسی دریافته‌اند که آنان مقتعدند که در طی تحصیل در دانشگاه، یک تحول هویتی مهم را تجربه کرده‌اند. آن‌ها در دوران دانشجویی خود طی یک فرایند، فردگراتر، منفعت‌طلب‌تر، مساوات‌خواه‌تر، سکولارتر و واقع‌گراتر شده‌اند. اگرچه آنان خود را دین‌دار می‌دانند، اما سبک دین‌داری آنان با سبک سنتی متفاوت شده است. نویسندگان مقاله، با توجه به مصاحبه‌های انجام شده، عواملی نظیر مواجهه با دامنه وسیعی از باورها و عقاید، تربیت دانشگاهی موجد تفکر انتقادی و استدلالی، افزایش مطالعه و تمایل به هم‌رنگ جماعت شدن را برای این تغییرات استخراج کرده‌اند.

در مقاله «بررسی سطح دین‌داری و گرایش‌های دینی دانشجویان؛ مطالعه موردی دانشگاه صنعتی امیرکبیر» (توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵، ۱۱۲) نویسندگان دریافته‌اند که میزان باورهای دینی دانشجویان در سطح بالایی است و آنها پایبندی نسبتاً بالایی به انجام مناسک دینی فردی دارند در حالی که میزان مشارکت آنان در مناسک جمعی دینی

در حدّ کم است. نکتهٔ جالب توجه در یافته‌های این پژوهش آن است که پابندی به اعمال فردی و جمعی دینی در بین دانشجویان ترم‌های بالاتر نسبت به دانشجویان ترم‌های پایین‌تر دانشگاه کمتر است و گرایش آنان به دین خصوصی، تکثرگرایی در دین و برخورد گزینشی با دین نیز به نسبت بیشتر است. مقاله «بررسی وضعیت عرفی شدن دانشجویان و برخی عوامل مؤثر بر آن» (افشارکهن و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۵۴-۱۵۵) با تمرکز بر دانشجویان دانشگاه بوعلی سینا تلاش کرده وضعیت پدیدهٔ سکولار شدن دانشجویان و چگونگی تأثیرگذاری برخی عوامل بر جهات و مؤلفه‌های مختلف آن را بسنجد. این مقاله میزان سکولار شدن را در بُعد بینشی در حدّ پایین و در بُعد رفتاری به میزان متوسط به بالا ارزیابی کرده است.

نویسندگان مقاله «نقش ویژگی‌های ساختاری و عناصر رابطه‌ای در شکل‌گیری انواع گرایش‌های دینی در بین دانشجویان» (اعظم آزاده و جدبابایی بهبهانی، ۱۳۸۸) به این پرسش می‌پردازند که انواع مختلف دین‌داری و تغییرات آن، چگونه و تحت تأثیر چه عواملی به وجود آمده و شکل می‌گیرند. آن‌ها با بررسی روابط بین شبکهٔ روابط فردی و ویژگی‌های ساختاری از یک‌سو، و انواع دین‌داری از سوی دیگر، نشان دادند که روابط غیر رسمی (نظیر رابطه با خانواده و دوستان) و روابط داوطلبانه (نظیر تشکّل‌های دانشجویی و فعالیت‌های فرهنگی-هنری) همبستگی معناداری با انواع دین‌داری دارند. به‌طور خاص، میزان مذهبی بودن مدرسه، میزان دین‌داری اعضای شبکهٔ روابط و تعداد ترم‌های گذرانده در دانشگاه، تأثیرات قابل ملاحظه‌ای در انواع دین‌داری دارند. نکته جالب توجه اینکه، با افزایش میزان حضور در دانشگاه، از میزان دین‌داری در تمامی انواع آن کاسته می‌شود.

در پژوهش‌های مختلف، روند نزولی دین‌داری یا فاصله‌گرفتن از دین‌داری سنتی، با افزایش سال‌هایی که فرد در دانشگاه تحصیل می‌کند، نشان داده شده است. اما ممکن است گفته شود که این مسئله به دلیل بالا رفتن سن افراد و درگیر شدن با مسائلی چون اشتغال و ازدواج است، نه لزوماً به سبب تحصیلات دانشگاهی. یک روش مهم برای

ارزیابی این ادعا، مقایسه گروهی از دانشجویان، با افراد غیر دانشجوی هم‌سن آنهاست. این کاری است که در مقاله «دانشگاه، مدرنیته و دین‌داری» (آزاد ارمکی و زارع، ۱۳۸۷، ۱۵۶-۱۵۷) انجام گرفته است. پژوهش مذکور نشان می‌دهد اگرچه تفاوت باورها و رفتار فردی دانشجویان و غیردانشجویان بسیار ناچیز و اندک است، اما از حیث شرکت در مراسم‌های جمعی و همچنین نوع نگاه به دین تفاوت معناداری میان آنان وجود دارد. بدین صورت که دانشجویان از نگاه سنتی به دین فاصله گرفته و فردگرایی (اجتناب از مراجعه به مرجعیت‌های رسمی دین) در آنان افزایش داشته است. درخصوص اهمیت نهادهای دینی، گزینشگری و مدارای دینی، میزان سکولارشدن در میان دانشجویان در حد متوسط گزارش شده است. همچنین نتایج تحقیق نشان می‌دهد که میان سکولارشدن و مؤلفه‌های آن با برخی متغیرها همچون مدت تحصیل در دانشگاه، گرایش سکولار دوستان و والدین، گرایش عقلانی دانشجویان و استفاده از وسایل ارتباطی نوین رابطه معناداری وجود دارد.

در خارج از ایران نیز پژوهش‌های مختلفی درباره تأثیر تحصیلات دانشگاهی بر کاهش دین‌داری صورت گرفته است. در این میان، نگاه غالب در پژوهش‌های قدیمی‌تر بر این است که تحصیلات بالاتر موجب افت دین‌داری می‌شود (شوادل، ۲۰۱۱). پژوهش سکردوت و گلیسر حاکی از آن است که با بالاتر رفتن سطح تحصیلات، افراد کمتر به کلیسا مراجعه می‌کنند (سکردوت و گلیسر، ۲۰۰۱). برخی دیگر از پژوهشگران نشان داده‌اند که با بالاتر رفتن میزان تحصیلات، مردم کمتر درباره بینش‌های دینی صحبت می‌کنند (آستین، آستین، و لیندهلم، ۲۰۱۱). پژوهشی دیگر حاکی از آن است که دانشجویان کمتری در هنگام فارغ‌التحصیلی نسبت به ابتدای ورود به دانشگاه خود را دین‌دار می‌دانند (سینز و بررا، ۲۰۰۷). همچنین، هیل در مقاله خود نشان می‌دهد که اگرچه در بیشتر موارد تحصیلات آکادمیک به طرز قابل توجهی باورهای دینی را تغییر نمی‌دهد، اما موجب افزایش نسبی شکاکیت نسبت به باورهای دینی فراتجربی می‌شود، بخصوص در دانشگاه‌های ممتاز. هیل تعهد اساتید به سکولاریسم، میزان درگیر شدن

دانشجویان با فضای آکادمیک و شکل‌گیری هویت‌های اجتماعی را به عنوان عوامل مؤثر بر این امر بر می‌شمرد (هیل^۱، ۲۰۱۱). در پژوهش اخیر نیز، پژوهشگران با بررسی داده‌های مربوط به ۶۸ کشور نشان داده‌اند که وابستگی منفی (معکوس) شدیدی بین میزان تحصیلات و دین‌داری افراد وجود دارد (رچمتلاه^۲، ها^۳، و پارک^۴، ۲۰۱۹).

۲-۲. روابط پیچیده و غیرخطی بین فرهنگ دانشگاهی و دین‌داری

دسته دوم پژوهش‌ها از روابط و همبستگی‌های پیچیده‌تری خبر می‌دهند و حکم واحدی در خصوص تأثیر تحصیلات بر دین‌داری ارائه نمی‌دهند. مقاله «بررسی تأثیر رشته تحصیلی بر میزان دین‌داری دانشجویان مختلف دانشگاه با تأکید بر رشته جامعه‌شناسی» (زاهد و صادقی، ۱۳۸۸، ۹۳-۹۵)، با بررسی میزان دین‌داری در دانشجویان سال اول دانشگاه شیراز در مقایسه با دانشجویان سال‌های آخر، تأثیر رشته‌های مختلف در تغییر میزان دین‌داری را سنجیده است. بررسی مذکور نشان می‌دهد تفاوت معناداری بین رشته‌های مختلف وجود دارد، به نحوی که رشته‌های علوم پزشکی، جامعه‌شناسی و علوم کشاورزی بیشترین اثر کاهنده را داشته‌اند و تنها رشته‌ای که اثر افزایشی بر میزان دین‌داری داشته، رشته معماری و هنر بوده است. برخی دیگر از پژوهش‌ها حاکی از آنند که رابطه بین تحصیلات و دین‌داری در سطوح فرد و اجتماع متفاوت است و وابستگی زیادی به پارامترهای مختلفی چون نوع مذهب، کشور و نظام سیاسی دارد (سکرودت و گلیسر، ۲۰۰۱). اسکوادل نیز در پژوهشی نشان داده است که در دانشجویانی که متعلق به مذاهب کاتولیک یا شاخه اصلی پروتستان هستند و یا والدینی دارند که به حضور در مراسمات مذهبی اهتمام بیشتری دارند، احتمال افت دین‌داری بیشتر است. در مقابل احتمال افزایش دین‌داری در میان آن‌هایی که به دین و مذهب خاصی تعلق ندارند و یا والدین مذهبی ندارند، بیشتر است (شوادل، ۲۰۱۷).

1. Hill
2. Rachmatullah
3. Ha
4. Park

۳-۲. تأثیر اندک فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان

دسته سوم پژوهش‌ها حاکی از آن هستند که تحصیلات دانشگاهی تأثیر قابل‌اعتنایی بر میزان دین‌داری دانشجویان ندارند. برای مثال، یک بررسی (طالبان، ۱۳۹۲) با تحلیل داده‌های مربوط به «پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان» و مقایسه اطلاعات مربوط گروه تحصیل‌کردگان با سایر گروه‌ها به این نتیجه می‌رسد که اگرچه داده‌های اولیه نشان می‌دهد که میزان دین‌داری آنان نسبت به سایرین کمی کمتر است، اما این اختلاف به مراتب کمتر از اختلافی است که بین گروه‌های مختلف از نظر جنسیت، سن، تأهل و منطقه جغرافیایی مشاهده می‌شود. به علاوه، این پژوهش نشان می‌دهد که اگر از طریق تحلیل رگرسیون، اثر متغیرهای زمینه‌ای دیگر را کنترل کنیم و اثر خالص تحصیلات دانشگاهی را بر دین‌داری استخراج کنیم، می‌بینیم که تنها در بُعد اعتقادات دینی است که این اثر منفی است. در مقابل، در ابعاد احساسات و اعمال دینی، این اثر حتی مثبت است. البته هیچ‌یک از این اثرات منفی و مثبت به میزانی نیست که از منظر آماری معنادار باشد.

در خارج از کشور نیز برخی پژوهش‌های اخیر درباره تأثیر منفی تحصیلات دانشگاهی بر کاهش دین‌داری تشکیک کرده‌اند (اوکر، رگروس، و والر، ۲۰۰۷؛ ریمر، ۲۰۱۰؛ شوادل، ۲۰۱۱). برای مثال، یوکر و همکارانش مدعی هستند که افت دین‌داری به‌طور کلی مربوط به اوایل دوران بزرگسالی است و لزوماً ارتباطی به تحصیلات دانشگاهی ندارد. پژوهش‌های آن‌ها نشان می‌دهد که اتفاقاً افت دین‌داری در افرادی که ادامه تحصیل نمی‌دهند شدیدتر است (اوکر، رگروس، و والر، ۲۰۰۷). ریمر در مقاله خود نشان می‌دهد که تحصیلات تنها موجب گرایش به لیبرالیسم می‌شود آن‌هم فقط برای اقلیتی از دانشجویان. به علاوه، او تأکید می‌کند که نوع تحصیلات بیش از میزان آن در این موضوع سهم دارد. اینکه شخص در معرض نظریات سکولار قرار بگیرد و یا در مدارس سکولار تحصیل کند تأثیر مهمی در تقویت لیبرالیسم خداپاورانه دارد (ریمر، ۲۰۱۰). مایرل و یوکر نیز در پژوهش خود، بر مبنای بررسی پیمایش‌های طولی نشان دادند که به‌طور کلی تفاوتی بین دانشجویان و غیردانشجویان در گرایش به سمت

باورهای دینی لیبرال وجود ندارد. حتی در برخی موارد، دانشجویان گرایش بیشتری به حفظ باورهای اولیه خود نشان می‌دادند (مایرل و اوکر، ۲۰۱۱).

همان‌طور که در بخش مقدمه نیز گفته شد، آنچه در غالب پژوهش‌های موجود مغفول باقی مانده و یا بسیار کم‌رنگ بدان پرداخته شده این است که فرهنگ دانشگاهی در چه شرایط و زمینه‌ای و از طریق چه سازوکارها و فرایندهای اجتماعی و فرهنگی بر میزان یا نوع دین‌داری دانشجویان اثر می‌گذارد. در این میان، تعداد محدودی از پژوهش‌ها، «عوامل» مؤثر بر دین‌داری دانشجویان را موضوع بررسی قرار داده‌اند. در پژوهش‌های انجام شده در خارج از کشور برخی عوامل دخیل در اثرگذاری تحصیلات دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان عبارتند از: ناسازگاری محتوای معرفت دینی و معرفت علمی، اختلاف بین ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی-آموزشی با اعتقادات دینی، مواجهه با تکثر آراء در دانشگاه، تثبیت مرجعیت علمی به جای مرجعیت دینی، ورود به بافت اجتماعی متفاوت و تغییر در شبکه اجتماعی افراد (طالبان، ۱۳۹۹، ۳۳).

راد و منبری نیز در پژوهش «بررسی برخی عوامل روانی و اجتماعی مرتبط با میزان دین‌داری دانشجویان» از طریق توزیع پرسشنامه کتبی در یک جامعه آماری ۳۷۳ نفره از دانشجویان دانشگاه تبریز، و بررسی همبستگی میزان دین‌داری با برخی عوامل و متغیرهای مستقل به این نتیجه رسیدند که مذهبی بودن گروه دوستان و همچنین الگوهای انتخابی دانشجویان بر میزان دین‌داری آنان اثر مثبت و نارضایتی از مسئولین و اولیای مذهبی بر میزان دین‌داری آنان اثر منفی دارد (راد و منبری، ۱۳۸۸، ۴۶-۴۹). اما بررسی آنان اولاً صرفاً معطوف به برخی متغیرهای محدود از پیش تعیین شده بوده است و اکتشاف عوامل جدید و پیش‌بینی نشده در آن جایی نداشته است. ثانیاً روش بررسی آنان صرفاً همبستگی آماری بین دین‌داری و مؤلفه‌های مذکور را نشان می‌دهد و وجود مناسبات علی و جهت آن را روشن نمی‌سازد.

همچنین، مقاله «عوامل مرتبط با افزایش و کاهش گرایش دانشجویان به دین‌داری؛ بررسی پدیدارشناختی» (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۴۰۰) که با مشارکت جمع‌کثیری

از پژوهشگران منتشر شده است، تلاش می‌کند از منظر خبرگان و مطلعین عوامل موثر در دین‌داری دانشجویان را استخراج کند. در این پژوهش با ۱۰۵ نفر از افراد در چهار خوشه مختلف، یعنی ۷۵ دانشجو، ۱۲ استاد حوزوی، ۹ عضو هیئت علمی و ۹ مدیر فرهنگی مصاحبه شده است و عوامل مرتبط با افزایش یا کاهش دین‌داری دانشجویان از منظر آنان احصاء شده است. درباره عوامل مؤثر بر افزایش گرایش به دین‌داری ۴۹ زیرمضمون و ۲۹ مضمون استخراج شده است که برخی از آن‌ها که از سوی لاقفل سه خوشه ذکر شده‌اند عبارتند از: «زندگی و رشد در خانواده‌های مذهبی»، «وجود الگوهای دین‌داری در جامعه و دسترسی به این الگوها»، «صداقت و اخلاص دینی در فعالیت‌های مسئولان و آحاد جامعه»، «روش تدریس مدرّسان دروس معارف»، «گرایش درونی و فطری انسان به دین‌داری»، «کسب دستاوردهای مثبت از دین و ظرفیت‌های آن در زندگی» و «تقویت اندیشه‌ورزی دینی و کیفیت مبانی معرفتی». همچنین ۸۷ زیرمضمون و ۶۰ مضمون در زمینه عوامل مؤثر بر کاهش گرایش به دین‌داری استخراج شده است که برخی از آنان که توسط لاقفل سه خوشه معرفی شده‌اند عبارتند از: «سوء عملکرد افراد به ظاهر مذهبی»، «سوء رویه‌ها در تبلیغ و تبیین دین»، «عوامل مربوط به آموزش دروس عمومی»، «ویژگی‌های شناختی و روانی دانشجویان»، «عوامل اجتماعی و اقتصادی» و «عوامل مربوط به شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ها». پژوهش مذکور، علیرغم تفصیلی که دارد، اهداف مورد نظر پژوهش حاضر را برآورده نمی‌کند. زیرا اولاً؛ به جای آنکه مستقیماً به فهم و تفسیر پدیدارشناسانه تجربه زیسته دانشجویان بپردازد، به جمع‌آوری و تحلیل دیدگاه‌ها و برداشت‌های صاحب‌نظران اکتفا کرده است، ثانیاً؛ معرفی تعدّد زیاد «عوامل» که چندان هم با رویکرد پدیدارشناسی سازگار نیست (ذکایی، ۱۴۰۲، ص ۱۷۳)، نتیجه‌گیری مشخص و استفاده عملی از نتایج پژوهش را دچار چالش ساخته است.

۳. چهارچوب مفهومی

تحقیق حاضر درباره سازوکارها و فرایندهای تأثیرگذاری تحصیلات دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان در پرتو نظریه سکولارشدن و مفهوم فرهنگ دانشگاهی صورت گرفته است. سکولارشدن مفهوم پیچیده و چند بعدی است و معانی مختلفی برای آن ذکر شده است. دابلر سکولارشدن را دارای سه بُعد اجتماعی، سازمانی و فردی می‌داند. در بُعد اجتماعی، نهاد دین کارکردهای سابق خود را در حوزه خدمات اجتماعی، تحصیلی یا بهداشتی از دست می‌دهد. در بُعد سازمانی، فعالیت سازمان‌های مذهبی کاهش می‌یابد، و در بُعد فردی نیز باورها و اعمال دینی اُفت می‌کند (دیوی، ۱۳۹۶، ۹۸-۹۹). چارلز تیلور نیز سه معنای کمابیش مرتبط با هم برای سکولارشدن مطرح می‌کند: تهی شدن فضاهای عمومی (اقتصاد و سیاست و...) از مفهوم خدا؛ کاهش باورها و اعمال مذهبی، و حرکت از جامعه‌ای که در آن وجود خدا امری تردیدناپذیر و مسلم است، به سمت جامعه‌ای که چنین باوری تنها یک انتخاب است از بین انتخاب‌های دیگر (تیلور^۱، ۲۰۰۷، ۲-۳).

دانشگاه به‌عنوان پایگاه اصلی و محوری نهاد علم جدید با شکل دادن و انتقال فرهنگ دانشگاهی بر ابعاد مختلف هویت دانشجویی از جمله سویه هویت دینی آن می‌تواند مؤثر باشد. بر اساس تعریف کوارتزی و جین، «فرهنگ دانشگاهی نظام باورها، انتظارات و اعمال فرهنگی است درباره آنکه چگونه باید به صورت دانشگاهی عمل کرد» (کورتازی^۲ و جین^۳، ۱۹۹۷، ص ۷۷). از دیدگاه فاضلی، می‌توان فرهنگ دانشگاهی را «الگوی معانی نهفته در صور نمادین، از جمله کنش‌ها، گفته‌ها و تمامی مقولات معناداری دانست که افراد دانشگاهی به کمک آن با هم ارتباط برقرار می‌کنند و در تجارب، دریافت‌ها و باورهای مشترک با یکدیگر سهیم می‌شوند»، تعریف کرد (فاضلی، ۱۳۸۲، ص ۹۹). فرهنگ دانشگاهی، دارای بخش‌ها و مؤلفه‌های مختلفی

1. Taylor
2. Cortazzi
3. Jin

است که با یکدیگر در حال تعامل هستند. در این زمینه می‌توان به فرهنگ اساتید، فرهنگ کارکنان و فرهنگ مدیران سازمانی، فرهنگ آموزش، فرهنگ یادگیری، فرهنگ رشته‌ای و دانشکده‌ای، فرهنگ دانشجویی اشاره کرد. از جمله خرده‌فرهنگ‌هایی که در ذیل فرهنگ دانشجویی قرار می‌گیرد می‌توان به فرهنگ انجمن‌ها و تشکل‌های دانشجویی، همچنین فرهنگ خوابگاه‌های دانشجویی اشاره کرد (ذکایی و اسماعیلی، ۱۳۹۵، ۱۵۱-۱۳۸؛ نصیری و همکاران، ۱۳۹۷؛ اسمرک، ۲۰۱۰).

فرهنگ دانشگاهی دارای لایه‌های پیچیده‌ای است که لزوماً همه آن‌ها آشکار و صریح نیست. اسکین فرهنگ سازمانی را دارای سه لایه می‌داند: (۱) لایه روین (مصنوعات): شامل ساختارها و فرایندهای آشکار سازمانی که رمزگشایی از محتوای فرهنگی آن‌ها سخت است؛ (۲) لایه میانی (باورها و ارزش‌های پذیرفته‌شده): شامل راهبردها، اهداف و انگیزه‌هایی که به صورت آگاهانه پذیرفته و توجیه شده است؛ (۳) لایه عمیق (مفروضات زیربنایی): باورها، بینش‌ها، افکار و احساساتی که به نحو غیرآگاهانه پیش‌فرض گرفته شده است و مورد سؤال واقع نمی‌شوند. بین این سه لایه تعامل و برهمکنش وجود دارد (اسکین^۱، ۲۰۰۴، ص ۲۶). از این منظر می‌توان ادعا کرد که فرهنگ روزمره دانشگاهی، عمیقاً متأثر از لایه‌های عمیق‌تر و پنهانی از مفاهیم و چهارچوب‌های نظری است که این مفاهیم و چهارچوب‌ها نیز به نوبه خود عمیقاً متأثر از مؤلفه‌های اساسی بینش‌ها و باورهای حاکم بر جهان مدرن است.

درخصوص رابطه سکولاریسم و فرهنگ دانشگاهی، یکی از مشهورترین دیدگاه‌های کلاسیک متعلق به رابرت مرتون است که در آن، مرتون چهار دسته از الزامات هنجاری نهاد علم را معرفی می‌کند که راه و رسم کار علمی در فرهنگ دانشگاهی سکولار را تشکیل می‌دهند. هنجارهای چهارگانه مرتون عبارتند از: (۱) اشتراک‌گرایی: همه دانشمندان به صورت مشترک مالکیت محتوا و دستاوردهای علمی را در اختیار دارند. مالکیت نتایج علمی در انحصار شخص خاصی نیست و پنهان‌کاری در علم جایگاهی

ندارد؛ ۲) جهانی‌گرایی: اعتبار گزاره‌های علمی صرفاً بر مبنای محتوای آن‌ها و مستقل از شخص ارائه دهنده آن‌ها و جایگاه اجتماعی-سیاسی او ارزیابی می‌شود؛ ۳) بی‌طرفی و عدم تمایل: دانشمند باید فارغ از منافع شخصی و گروهی، به دور از ملاحظات و تعصبات ایدئولوژیک، سیاسی و دینی در جهت کشف حقیقت کوشا باشد؛ ۴) شکاکیت سازمان‌یافته: تمامی گزاره‌ها و ادعاهای علمی باید در ابتدا مظنون به غلط بودن باشند. آن‌ها باید پیش از پذیرفته شدن در معرض ارزیابی انتقادی قرار گیرند و تنها در صورت وجود شواهد کافی پذیرفته شوند. این موضوع هم از جهت روش‌شناختی و هم از نظر نهادی باید مورد توجه قرار گیرد (مرتون^۱، ۱۹۷۳، ۲۷۸-۲۷۰). مطالعات تاریخی و تجربی مرتون درباره دین‌داری و نهاد علم نیز حائز اهمیت است. از نظر مرتون، با وجود اینکه جنبش پروتستان‌تسیم در شکل‌گیری انقلاب علمی و نهاد علم مدرن نقش مهمی داشته است، با این همه، نهاد علم از ارزش‌ها و هنجارهایی حمایت می‌کند که گاهی با ارزش‌ها و هنجارهای دینی سر سازگاری ندارد. بر اساس تفسیر مرتون، اگر ادیان بر تقویت ایمان و یقین نسبت به باورهای دینی و پذیرش مرجعیت و قدسیت بزرگان دین دعوت می‌کنند، در نهاد علم و فرهنگ دانشگاهی مدرن، پرسشگری عقلانی، تضارب آراء و بررسی غیرسوگیرانه حقیقت علمی است که فضیلت اخلاقی محسوب می‌شود (مرتون، ۱۹۷۳، ۲۷۰-۲۷۸).

۴. روش

این پژوهش از نوع کیفی و بر اساس نظریه مبنایی صورت گرفته است. این روش مبتنی بر کشف نظریه از داده‌ها در میدان تعاملات اجتماعی و فرهنگ زندگی روزمره است (فراستخواه، ۱۳۹۵، ۹۳-۸۸، ذکایی، ۱۴۰۲). برای جمع‌آوری داده‌های مرتبط با سازوکارهای تأثیرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان از ابزار مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، و برای دسترسی به مصاحبه‌شوندگان از «نمونه‌گیری هدفمند» که از

انواع روش‌های نمونه‌گیری غیراحتمالی محسوب می‌شود، استفاده کردیم. از طریق پرس‌وجو از اطرافیان و جست‌وجو در گروه‌های مجازی دانشجویی سعی نمودیم به افرادی دست پیدا کنیم که از ابتدای ورود به دانشگاه در میزان یا نوع دین‌داری خود تغییرات شدید و محسوسی را تجربه کرده‌اند. با تحلیل و تفسیر مصاحبه‌ها به استخراج مهم‌ترین مفاهیم و مقوله‌های مرتبط با تأثیرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری پرداختیم. در مصاحبه‌ها ابتدا از مصاحبه‌شوندگان خواسته شد که روایتی از وضعیت دین‌داری خود در ابتدای ورود به دانشگاه ارائه دهند و آن را با سال‌های پایانی تحصیلات خود (برای دانش‌آموختگان) و یا در حال حاضر (برای دانشجویان) ارائه دهند. سپس از آن‌ها خواسته شد به بیان نقاط عطف در سیر تغییرات دین‌داری خود در دوران دانشجویی، همچنین زمینه‌ها و سازوکارهای موثر در آن از نگاه خود بپردازند. سپس با توجه به پاسخ‌های بدست آمده، پرسش‌های بعدی مطرح می‌شد تا همه سازوکارها و فرایندها به نحو کافی کشف و شناخته شوند و اگر مقولاتی مغفول مانده، در مصاحبه‌های بعدی استخراج شود. در نهایت مفاهیم و مقوله‌های استخراج شده در قالب پارادایم کدگذاری اشتراوس-کوربین (اشتراوس^۱ و کوربین^۲، ۱۹۹۰) مدل‌سازی می‌شود. این روش مفاهیم و مقوله‌ها را در قالب‌های «شرایط علی»، «شرایط زمینه‌ای»، «شرایط مداخله‌گر»، «پدیده محوری» و «پیامدها» سامان داده و به هم مرتبط می‌سازد و تصویری از فرایندها و سازوکارهای دخیل در پدیده مورد مطالعه را ارائه می‌دهد.

در این پژوهش با شانزده نفر از دانشجویان و دانش‌آموختگان دانشگاه‌های سراسر کشور مصاحبه به عمل آمد که مشخصات آن‌ها در جدول (۱) فهرست شده است. این افراد به صورت داوطلبانه اعلام آمادگی برای مصاحبه کردند. مهم‌ترین شرطی که پیش از اعلام آمادگی به آنان گفته شده بود این بود که مصاحبه‌شوندگان باید این احساس را داشته باشند که در طول تحصیل در دانشگاه تغییر محسوس و قابل توجهی در میزان

1. Strauss
2. Corbin

(افزایش یا کاهش) یا نوع دین‌داری آن‌ها به وجود آمده است. شایان ذکر است که حساسیت موضوع و نگرانی‌های افراد برای بیان تغییر در باورها و تعهدات دینی خود، کار یافتن داوطلب برای مصاحبه را بسیار دشوار می‌ساخت. با این وجود، مصاحبه‌ها تا جایی ادامه یافت که احساس شد در مصاحبه‌های جدید، مفاهیم و مقولات مطرح شده در حال تکرار هستند و مقوله جدید کاملاً متفاوتی استخراج نمی‌شود، یعنی پژوهش تا حد قابل قبولی به مرحله «اشباع نظری» رسید.

جدول ۱. مشخصات مصاحبه‌شوندگان

ردیف	جنسیت	رشته	سال ورود به دانشگاه
۱	خانم	مهندسی مدیریت اجرایی	۱۳۸۸
۲	خانم	مهندسی مالی	۱۳۸۳
۳	خانم	فیزیک	۱۳۹۲
۴	خانم	تاریخ	۱۴۰۲
۵	خانم	فیزیک	۱۳۹۷
۶	خانم	ریاضیات	۱۴۰۰
۷	خانم	تاریخ	۱۴۰۲
۸	آقا	ادبیات انگلیسی	۱۳۹۹
۹	خانم	زبان خارجه	۱۴۰۲
۱۰	آقا	جامعه‌شناسی	۱۳۹۷
۱۱	خانم	تاریخ	۱۳۹۹
۱۲	خانم	مدیریت	۱۳۹۳
۱۳	خانم	فیزیک	۱۳۹۶
۱۴	خانم	کامپیوتر	۱۴۰۰
۱۵	خانم	ژنتیک گیاهی	۱۳۹۶
۱۶	آقا	شیمی	۱۴۰۱

با توجه به حساسیت موضوع و نگرانی‌هایی که مصاحبه‌شوندگان بابت انتشار مشخصات خود داشتند، به منظور جلب اعتماد و ایجاد حس اطمینان از اینکه افراد بدون کوچک‌ترین دغدغه‌ای به روایت تجربیات و باورهای دینی خود بپردازند، امکان دریافت اطلاعات زیادی از هویت فردی و اجتماعی و دانشگاه محل تحصیل آنان

وجود نداشت. از این رو، صرفاً به دریافت اطلاعات درباره «جنسیت»، «رشته» و «سال ورود به دانشگاه» اکتفا گردید. همچنین، بر اساس توافق قبلی با آن‌ها مبنی بر آن‌که حتی همین مشخصات نیز قابل تطبیق یک به یک با مصاحبه‌ها نباشد، ترتیب جدول فوق با شماره مصاحبه‌شوندگان منطبق نیست. مصاحبه‌ها با توجه به ترجیح و شرایط مصاحبه‌شوندگان عمدتاً بر مبنای گفت‌وگو در بستر اینترنت، اعم از گفت‌وگوی متنی، صوتی و یا تصویری بود و به دلیل محدودیت‌ها و موانع موجود، یک مورد هم مصاحبه حضوری انجام گرفت. به دلیل آنکه خانم‌ها بسیار بیشتر از آقایان برای مصاحبه داوطلب شدند، یک عدم توازن جنسیتی در جمعیت مصاحبه‌شوندگان مشاهده می‌شود. این موضوع را شاید بتوان از منظر روان‌شناختی اینگونه ریشه‌یابی کرد که خانم‌ها معمولاً تمایل بیشتری برای گفت‌وگو درباره احساسات، احوالات و آنچه بر آن‌ها گذشته است دارند و حافظه، دقت و جزئی‌نگری بیشتری نیز در این موارد دارند. با این وجود، به سبب آنکه روش نمونه‌گیری ما غیراحتمالاتی است، این عدم توازن موجب مشکل روش‌شناختی در پژوهش حاضر نمی‌شود. هرچند که تفاوت سازوکارهای اثرپذیری از فرهنگ دانشگاهی بین مردان و زنان می‌تواند موضوع پژوهش‌های مستقلی باشد.

۵. یافته‌ها

در این بخش، از طریق کدگذاری، مقایسه و بازاندیشی در صحبت‌های مصاحبه‌شوندگان، سازوکارها و زمینه‌های تأثیرگذاری دانشگاه و فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان را استخراج و تحلیل می‌کنیم.

۵-۱. دانشگاه، کانون مواجهه با افکار مخالف و بروز شبهات

جو اجتماعی و فکری دانشگاه مبتنی بر تضارب آراء است. در این محیط، عقاید متفاوتی در فضای کلاس‌های درس و محیط‌های غیر رسمی دانشجویی فرصت بروز و ظهور پیدا می‌کنند و موضوعات مختلف از دیدگاه‌های گوناگون به بحث گذاشته می‌شود. در چنین شرایطی، مواجهه با شبهات و مطالبی که با عقاید و بینش‌های دینی در تعارض به‌نظر

می‌رسد، سست شدن بنیان‌های اعتقادی برخی از دانشجویان دین‌دار و به نوبه خود، کاهش تقید به اعمال و مناسک دینی را به همراه دارد. در این زمینه، مصاحبه‌شونده شماره ۱ تصریح می‌کند که در جمع‌های دانشجویی و یا حاشیه کلاس‌های دانشگاهی برای او شبهاتی ایجاد می‌شد که عامل اصلی افت دین‌داری‌اش شده بود:

یه دختر ۱۸ ساله رو تصوّر کنید که خیلی کنجکاوه خیلی اهل مباحثه است دوست داره همه چیزو بدونه ... و خوب این وسط شروع کردیم به مباحثه کردن با گروه‌های دانشجویی... و دقیقاً این آدم زد توی هدف... یه شبهه‌ای انداخت راجع به امام حسین که اصلاً این شبهه دقیقاً توی وجود من نشست و دیگه اصلاً همه چیز سقوط کرد و با همون اومد پایین.

در همین رابطه، مصاحبه‌شونده ۴ به تأثیر مباحث دانشگاهی بر تردید در باورهای دینی خود اشاره می‌کند:

مطالبی که تناقض در اسلام رو نشون می‌داد رو میخوندم... [البته این مطالب رو] قبلش خونده بودم اما در دانشگاه بحثش رایج بود و اثر پررنگی داشت.

ورود به دانشگاه و در معرض مسائل و پرسش‌های دانشگاهی قرار گرفتن، محافظت از باورهای دینی را برای دانشجویان دشوار می‌سازد. در این زمینه، مصاحبه‌شونده شماره ۱ اینطور بیان می‌کند:

یکی از دلایلش این بود که من آدمی بودم که خیلی به مباحثه علاقه داشتم و کتاب و اینا زیاد می‌خوندم. ولی حقیقتاً کتاب مذهبی زیاد نخونده بودم. و اون اعتقاداتی که داشتیم یه جواری بنیادی نبود... تکرار بود، اجبار بود... اون ایمانه اونقدر پایه‌های بنیادی نداشت.

همچنین مصاحبه‌شونده شماره ۵ می‌گوید:

من حتی در دوران پیش از دانشگاه که مذهبی بودم، هیچ برنامه منظم دینی نه فقط برای خودم بلکه برای خانواده من هم نبوده، مثل اینکه مسجدی بریم، هییتی بریم، مطالعه‌ای بکنیم.

این موضوع، نقش خانواده، مدرسه، مسجد و سایر نهادهای دینی در پیشگیری یا کاهش تأثیر منفی فضای گفت‌وگو محور فرهنگ دانشگاهی در افت دین‌داری دانشجویان را برجسته می‌کند.

۵-۲. تکثر دیدگاه‌ها و سبک‌های زندگی متفاوت: زندگی اخلاقی بدون دین، هم‌رنگ

جماعت شدن

تأثیرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر کاهش دین‌داری دانشجویان صرفاً از طریق ایجاد شبهه و طرح سؤال رخ نمی‌دهد، بلکه در عمده موارد، کثرت‌گرایی مندرج در فرهنگ دانشگاهی است که اثرات نرم، تدریجی و غیرمستقیم خود را بر دین‌داری دانشجویان برجای می‌گذارد. در واقع، به‌طور ناخواسته، فضای اجتماعی متکثر و متنوع موجود در دیدگاه‌ها و سبک‌های زندگی دانشجویان، زمینه‌های تضعیف ایمان مذهبی و پایه‌های سبک زندگی دین‌محور را سبب می‌شود. مصاحبه‌شونده ۵ به خوبی این نکته را توضیح می‌دهد:

من در محیط دانشگاهی می‌دیدم که می‌شه خارج از اون چهارچوب‌هایی که برام تعریف شده بود روابطی داشت و در عین حال آسیبی ندید... به مرور با دیدن اطرافیان متوجه شدم که بدون نماز و روزه و اینها هم می‌شه زندگی رو ادامه داد... اینطور به نظر می‌رسید که ما آدمایی که این کار رو انجام می‌دیم، شاید داریم زیادی به خودمون سخت می‌گیریم. من سبک‌های زندگی دیگه‌ای رو می‌دیدم که ممکن بود و اون‌ها هم داشتن زندگیشونو می‌کردن.

تقلیل دین به حوزه اخلاق و قوت گرفتن این باور در نزد دانشجویان که بدون دین نیز می‌توان اخلاق‌مدار زندگی کرد، یکی از پیامدهای فضای متکثر و تنوع فرهنگ دانشگاهی است که زمینه‌های کاهش اهمیت دین نزد دانشجویان را فراهم می‌سازد. این نکته به روشنی در صحبت‌های مصاحبه‌شونده شماره ۲ تصریح شده است:

من با آدم‌هایی آشنا بودم که بسیار اخلاق‌مدار بودن و دین براشون کم‌رنگ بود. فکر می‌کنم مثل اونها بودن رو ترجیح دادم. البته خیلی نامحسوس.

مصاحبه‌شونده شماره ۴ نیز به مضمون مشابهی اشاره می‌کند:

چون آدم‌های تحصیل کرده و موفق و بزرگوار زیادی دیدم که بدون دین با شرافت زندگی می‌کردن جرئت گرفتم که به ترسم نسبت به عذاب و قیامت غلبه کنم...

تأثیرپذیری دانشجویان از فرهنگ دانشگاهی دارای تکثر و تنوع فرهنگی بیش از آنکه خودخواسته و خودانگیخته باشد از تمایل یا فشار اجتماعی هم‌رنگ شدن با جماعت

دانشجویی و مورد قبول و پذیرش قرارگرفتن از سوی این جماعت ناشی می‌شود. برای مثال، مصاحبه‌شونده ۷ می‌گوید:

پوششم ناخودآگاه تغییر کرده. دقیقاً پوششی که... ازش متنفر بودم. الانم معتقدم این اشتباهه ولی شجاعت لازم برای روبه‌رویی باهاش رو ندارم. ترجیح دادم هم‌رنگ جماعت بشم حداقل ظاهراً.

همچنین مصاحبه‌شونده ۱۰ می‌گوید:

بعد از این که وارد دانشگاه شدم حالا به لحاظ اینکه توی تهران هستش و اکیپ دوستانم توی دانشگاه و خوابگاه اینا به هر حال بی‌اثر نبودن. حالا به لحاظ شخصیتی هم بخوام بگم یه کم آدم جوگیری هستم، اما همه اینها در کنار هم باعث شدن که من یه کم این حجاب رو شل بگیرم و یه کم راحت‌تر باشم.

۳-۵. فرهنگ آموزشی؛ استادان دانشگاه، فشار کار علمی، فشار درس

فرهنگ آموزشی حاکم بر دانشگاه‌ها به صورت غیرمستقیم بر وضعیت دین‌داری دانشجویان اثرگذار است اما نکته بااهمیت اینکه بخشی از این اثرگذاری از طریق اساتید دانشگاه رخ می‌دهد که البته خود این اساتید نیز به نوبه خود از فرهنگ دانشگاهی متأثر می‌شوند (موسی‌پور، ۱۳۹۲). اساتید دانشگاه به سبب سرمایه علمی، سرمایه فرهنگی، سرمایه نمادین و اقتدار اخلاقی که دارند بر جهت‌گیری‌های فکری و رفتاری دانشجویان اثرگذارند. در واقع، دانشجویان به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه از گفته‌ها و رفتارهای اساتیدشان الگوبرداری می‌کنند. اساتیدی که عقاید و عملکردشان با باورها و ارزش‌های دینی فاصله داشته یا در جهت آنها باشد می‌توانند بر کاهش یا افزایش دین‌داری دانشجویان تأثیرگذار باشند. برخی از مصاحبه‌شوندگان به سازوکار تأثیرگذاری استادان اشاره کردند. برای مثال مصاحبه‌شونده ۱۰ می‌گوید:

استادها هم تأثیرهای خودشون داشتن و من هم از اونجایی که آدم منطقی‌ای هستم وقتی کلاهمو قاضی می‌کردم می‌دیدم که حق با اونهاست و نباید اینجا دفاع کرد و باید عقیدمو عوض کنم.

همان‌طور که گفته شد، تأثیر اساتید و کلاس‌های رسمی درس، می‌تواند در جهت افزایش دین‌داری هم باشد، چنانچه مصاحبه‌شونده شماره ۱۵ بر تأثیر کلاس‌های مرکز معارف در افزایش گرایشش به دین تأکید می‌کند. او می‌گوید:

کلاس‌های عمومی معارف هم تا حدودی تأثیر داشت. چون این کلاس‌ها فضایی داشت که امکان دیالوگ فراهم بود، من به مقدار از الحاد دورتر شدم چون احساس کردم چیزی که می‌شه باهاش دیالوگ داشت.

به غیر از تأثیر اساتید، فرهنگ آموزشی با ایجاد فشار کار علمی بر دانشجویان و بی‌اهمیت جلوه کردن دغدغه‌های دینی در این فرهنگ، سهمی در کاهش دین‌داری دانشجویان دارد. مصاحبه‌شونده ۵ به خوبی فرایند تأثیرگذاری فشار درس را توصیف می‌کند:

برای من از یه جایی به بعد فشار کار علمی یه جوری شد که انگار مسئله‌های زندگی متفاوت شد. دغدغه‌های زندگی دیگه اون چیزی که قبلاً بود اصلاً نبود. ... در مورد نماز خوندن، واقعاً سیر دقیقش رو خاطر نمی‌دونم ولی از یه جایی به بعد کم کم نمازهام قضا می‌شد. همیشه مهم بود برم اما از یه جایی به بعد دیگه برام مهم نبود که بخوام قضاشو بخونم. بعدش حتی ممکن بود که از خاطرم بره که قضاشو بخونم. اینطوری محو شد... رشته و تحصیل من تأثیر خیلی جدی‌ای داشت، اما نه از این نظر که فاصله از دین رو تشویق کنه، از این نظر که یک مشغله خیلی زیادی بود. شاید قبل از ورود من به رشته فیزیک، یک مشغله اصلی روزانه دین بود... ولی بعد از ورود به دانشگاه، هم فشار کار و اینکه خودت رو از نظر تحصیلی برسونی و جان نمونی و هم خود سختی رشته من، یک دغدغه بسیار جدی شده بود. اصلاً دیگه موضوعات دینی در مقابل موضوعات روزمره من اصلاً به حساب و به چشم نمی‌اومد.

۴-۵. خانواده دانشگاهی: هم‌کلاسی‌ها و دوستان دانشجویی

حلقه نزدیک دوستان هم‌کلاسی نقش زیادی در تغییر باورها و رفتارهای دانشجویان دارد. این نکته در بیشتر مصاحبه‌ها به چشم می‌خورد. در مدرسه نیز هم‌کلاسی‌ها در دین‌داری دانش‌آموزان تأثیرگذارند اما تفاوت تأثیرگذاری هم‌کلاسی در دانشگاه و مدرسه اولاً؛ در این است که دانشگاه نهاد بزرگتری است و طیف افرادی که در آن حاضر می‌شوند بسیار متنوع‌تر از فضای کوچک و بعضاً گزینش‌شده مدارس است. ثانیاً بعضاً به سبب برخی از ساختارهای اجتماعی دانشگاه، نظیر خوابگاه‌ها و گروه‌های فوق برنامه دانشجویی، دوستی‌های دانشگاهی عمیق‌تر و طولانی‌تر است. ثالثاً؛ در مدرسه، نظارت والدین و اولیای مدرسه تا حدی از تأثیرگذاری گروه دوستی و هم‌کلاسی

می‌کاهد. مصاحبه‌شونده ۱ درخصوص تأثیر دوستان همکلاسی در تغییر باورها و رفتارهای دینی خود می‌گوید:

جَوّ افرادی که مراوده داشتیم دین‌گریزی و روحانی‌گریزی رو ترویج می‌کردن و دین و روحانیت رو غیر قابل اعتماد میدونستن مثلاً دوستان و همکلاسی‌ها.

مصاحبه‌شونده ۱۰ نیز به تأثیر غیر مستقیم حلقه دوستان دانشگاهی اشاره می‌کند:

اکیپ دانشگاهی من، هم همکلاسی هستیم و هم همخوابگاهی. یعنی خانواده دانشگاهی من همین پنج نفر هستیم. اینها هیچکدوم نماز نمی‌خواندن، ولی اصلاً کاری به کارم نداشتن. یعنی هیچوقت هم نشد بهم بگن که نخون. به لحاظ ظاهری هم دوستانم به اندازه من حجابشون سفت نبود. و این باعث می‌شد که من هم به خاطر همین جوگیر بودم دیگه خیلی سفت نمی‌گرفتم مثل قبلاًها و از شال استفاده می‌کردم. درحالی که قبلش من اصلاً از شال استفاده نمی‌کردم ولی الان دیگه کلاً با شال می‌گردم.

۵-۵. فرهنگ رشته‌ای

هر رشته دانشگاهی از نظر مفاهیم، محتوا و بینش‌هایی که ارائه می‌دهد، همچنین از نظر روش‌شناسی خاصی که دارد، نوع نگاه خاص و کمابیش مشترکی را در دانشجویان و اساتید یک رشته پرورش می‌دهد که از رشته‌های دیگر متمایز است. این موضوع تحت عنوان «فرهنگ رشته‌ای»^۱ شناخته می‌شود که یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگ دانشگاهی محسوب می‌شود. برخی از مصاحبه‌ها از تأثیر مثبت و منفی رشته تحصیلی بر دین‌داری دانشجویان خبر می‌دهند. برخی از مصاحبه‌شوندگان اظهار داشتند که رشته‌ای که در آن تحصیل می‌کردند در دین‌داری آنان تأثیر منفی داشته است. مثلاً مصاحبه‌شونده ۴ می‌گوید:

این که رشته من علوم انسانی بود (ادبیات یک زبان خارجه) و کاملاً با یه فرهنگ غیراسلامی کار داشت موثر بود. «مصاحبه‌شونده ۱۵ نیز ادعا می‌کند که «بچه‌های ادبیات فرانسه خیلی دورتر از دین بودن».

اما یک رشته تحصیلی خاص ضرورتاً تأثیری در افزایش یا کاهش دین‌داری ندارد بلکه بسته به شرایط و زمینه‌های مختلف، یک رشته می‌تواند تأثیرات مثبت یا منفی به

همراه داشته باشد. در این مورد، می‌توان تأثیر اساتید و نحوه ارائه درس و مطالبی که در حاشیه مباحث کلاس مطرح می‌کنند را واجد اهمیت دانست. برای مثال، درحالی که مصاحبه‌شونده ۹ اظهار می‌دارد که تحصیل در رشته تاریخ باعث از بین رفتن اعتقاد او به اصالت روایت‌های دینی شده است، مصاحبه‌شونده ۱۴ که او نیز دانشجوی رشته تاریخ است از تأثیر زیاد این رشته در رفع شبهات دینی اش سخن می‌گوید. به طور مشابه، مصاحبه‌شونده ۱۵ که تجربه دور شدن از الحاد را از سر گذرانده، از تأثیر مثبت رشته تحصیلی و محتوای دروس خود بر نزدیک شدن به دین صحبت می‌کند:

چون رشته‌م هم ادبیات انگلیسی بود من دیدم تم‌های مشترکی که بین ادیان مختلف هست و باعث خلق زیبایی شده و باعث خلق هنری شده که مثلاً در هنر پست مدرن نمی‌بینیم، من بیشتر از الحاد به سمت ندانم‌گرایی و حتی تا حدودی دین کشیده شدم.

به این ترتیب، هر رشته تحصیلی، با توجه به سایر عوامل، هم می‌تواند موجب افزایش و هم می‌تواند کاهش دین‌داری شود، اما ممکن است به طور میانگین، تأثیر رشته‌های مختلف و همچنین سازوکار اثرگذاری آن‌ها با یکدیگر تفاوت‌هایی داشته باشد. قضاوت علمی در این باره، نیاز به پژوهش‌های مستقلی با حجم نمونه بسیار گسترده‌تر از پژوهش حاضر دارد که می‌تواند موضوع پژوهش‌های آتی باشد.

۵-۶. انجمن‌های علمی و گروه‌های دانشجویی

بخش قابل توجهی از زندگی دانشجویی را انجمن‌ها و گروه‌های دانشجویی تشکیل می‌دهند. برخی از دانشجویان اهمیتی که برای حضور و فعالیت در این گروه‌ها قائلند اگر بیشتر از کلاس‌های درس نباشد کمتر از آن نیست. عمده انجمن‌ها و گروه‌های دانشجویی ماهیت فرهنگی دارند یعنی در انجمن‌های علمی نیز که به فعالیت‌های علمی می‌پردازند مسائل و موضوعات فرهنگی کمابیش حضور پررنگی دارد. همانطور که در برخی مصاحبه‌ها آمده، این گروه‌ها تأثیر زیادی در تغییر نظام باورها و رفتارهای (دینی) دانشجویان دارند. مثلاً مصاحبه‌شونده ۱۵ معتقد است که فضای حاکم بر گروه تاثر دانشجویی افراد را عمدتاً به سمت پوچ‌گرایی حرکت می‌دهد و دارای ریشه‌های

ضد‌دینی است. مصاحبه‌شونده ۱ نیز به فضای حاکم بر یک گروه خیریه در دوری از دین‌داری خود اشاره می‌کند. همین فرد، دلیل نجات خود از ورطه دین‌داری را حضور در جمع گروه‌ها و تشکّل‌های مذهبی‌تر می‌داند. مصاحبه‌شونده ۱۱ نیز که افزایش دین‌داری در دانشگاه را تجربه کرده است، علت اصلی آن را حضور در کلاس‌های یکی از مبلغین مشهور دانشگاهی می‌داند.

۵-۷. زندگی خوابگاهی: دوری از خانواده، کاهش نظارت اجتماعی

خوابگاه‌های دانشجویی، یکی از کانون‌های اجتماعی اثرگذار بر زندگی دینی دانشجویان است. تعداد قابل توجهی از دانشجویان دانشگاه از شهرهای دور و نزدیک برای تحصیل گرد هم آمده و تعداد قابل توجهی در خوابگاه‌های دانشجویی زندگی می‌کنند. دور شدن از فضای خانواده و محل زندگی، باعث کاهش نظارت و کنترل اجتماعی بزرگسالان و افزایش احساس رهایی و آزادی دانشجویان جوان از فرهنگ خانوادگی، قومی و محلی می‌شود. این وضعیت برای دانشجویانی که دین‌داری آنان کمتر بر اساس انتخاب شخصی آگاهانه و بینشهای عمیق و عقلانی دینی بوده است، افت دین‌داری را پدید آورده است. مصاحبه‌شونده ۷ دوری از خانواده و زادگاه را از عناصر موثر در کاهش دین‌داری خود می‌داند:

... و همینطور دوری از خانواده و آزاد بودن تو خیلی چیزها و این که برای اولین بار میتونی خودت انتخاب کنی چی پوشی.

هم‌اتاقی‌هایی که به یکباره جای خانواده را می‌گیرند از نظر میزان یا نوع دین‌داری متفاوت از هم‌اند و به‌طور پنهان و آشکار بر باورها و رفتارهای مذهبی یکدیگر تأثیر می‌گذارند. درباره سازوکار تأثیرگذاری زندگی خوابگاهی و هم‌خوابگاهی‌ها بر دین‌داری دانشجویان، مصاحبه‌شونده ۵ اینطور می‌گوید:

من اوایل توی خانواده مذهبی بزرگ شده بودم. و از یک شهر مذهبی فاصله گرفتم، بخشی از تغییراتم به خاطر همین فاصله گرفتن بود. این فاصله به سری چیزها رو تغییر داد، به سری چیزها سست‌تر شد... چادر برای من هیچوقت اینطوری نبود که اجبار باشه در اون شهر جدیدی که رفتم. من از مشهد رفتم به

زنجان. به عنوان کسی که در یک شهر مذهبی زندگی میکردم موضوعات دینی رو خیلی می دیدم... خانواده من نسبتاً مذهبی بودند. حذف شدن خانواده از زندگی روزمره من، شاید در سرعت تغییراتم تأثیر داشت... می دیدم که دور و برم رو که برای خیلی از اطرافیانم و هم خوابگاهی هام، یه سری چیزها رو وقتی کنار خانواده بودن مجبور بودن رعایت کنن ولی وقتی این آزادی رو پیدا کردن، اونهارو حذف کردن. مثل حجاب و رفت و آمدهاشون و نماز و روزه و اینها.

۵-۸. شرایط دوران کرونا

در دوران پاندمی کرونا موضوع رابطه علم و دین در جوامع مدرن بویژه نسبت علوم مدرن و دین در جوامع اسلامی به موضوع بحث و گفت‌وگو میان صاحب‌نظران علم و دین تبدیل شد. آنچه در اینجا برای ما حائز اهمیت است، تأثیرات پاندمی کرونا بر افت دین‌داری دانشجویان است. در میان صاحب‌شوندگان دو نفر به این تأثیرگذاری اشاره کرده‌اند. مصاحبه‌شونده شماره ۵ تأثیر دوران کرونا بر افت دین‌داری خود و کاهش تقیّدات دینی در زمینه حجاب و ارتباط با نامحرم را این‌گونه روایت می‌کند:

زمانی چادر برای من کاملاً حذف شد که توی دوران کرونا بودیم و من کمتر بیرون می‌رفتم و بعد از یه جایی به بعد اینطوری بود که بعد از اون دیگه سخت بود بیشتر از این لباس بپوشم... توی مورد راحت‌تر بودن یا راحت‌تر برخورد کردن با آدم‌های مختلف، یعنی جنس مخالف، کرونا خیلی تأثیر داشت. چون دسترسی حضوری به آدم‌ها نداشتیم ارتباط‌های مجازی داشتیم که خوب راحت‌تر بودیم. و این دوستی‌ها هم ادامه پیدا کرد به‌طوری که الان دوستانی از جنس مخالف هم دارم... درحالی که قبل دانشگاه دوستی‌ای با جنس مخالف نداشتم.

همچنین مصاحبه‌شونده شماره ۶ می‌گوید:

کرونا که شد کلاً خیلی حساسیتم روی اعمال مذهبی کمتر شد. در دوران کرونا به‌نظرم گذرا بودن زندگی رو راحت‌تر لمس کردم و شاید عجیب باشه ولی نزدیکی به مرگ، از حساسیتم رو اعمال کم کرد. دیدم مثلاً اگر میتونم اون زمان رو بذارم برای کارهای داوطلبانه خیلی مفیدتر هست تا مثلاً نماز بخونم.

۵-۹. دانشگاه سیاسی: بحران‌ها و چالش‌های سیاسی-اجتماعی و ایجاد دودستگی‌ها

در کشور ما، بعضاً مسائل و مشکلات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشور حتی اگر به خودی خود ارتباطی با دین و مسائل دینی نداشته‌اند، به حساب دین و فرهنگ دینی

گذاشته شده است. این اتفاق به خصوص در برهه‌های حساس سیاسی که نوعی جبهه‌بندی و دودستگی در ساحت سیاسی و عمومی ایجاد می‌شود، رخ داده است. این تجربه در مصاحبه‌های ما حول موضوع تغییرات دین‌داری دانشجویان نیز به نحوی انعکاس داشته است. برای مثال مصاحبه‌شونده ۱ می‌گوید:

یه عامل دیگه که دامن میزد به این قضیه... [این بود که] نتایج کارهای بدی که دولت می‌کنه به حساب دین هم گذاشته می‌شه. و خوب توی اون حال سردرگمی من از نظر اعتقادی، این هم بدترش می‌کرد و البته اینم در نظر بگیرید که سال ۸۸ جزء سال‌های پرچالش سیاسی بود و دین و سیاست خیلی جاها با هم اشتباه گرفته می‌شد.

در همین زمینه، مصاحبه‌شونده ۲ بیان می‌کند که:

تحولات سیاسی هم موثر بوده قطعاً که از سال ۸۸ شروع شد و از مذهبی‌ها دورترم کرد.

۵-۱۰. جاذبه و دافعه دین‌داران: فرایند گذار «دوری/نزدیکی به دین‌داران» به

«دوری/نزدیکی به دین»

همانطور که در مقوله قبل گفته شد، رفتار پیروان و منتسبین به هر دین و مکتبی، به حساب آن دین و مکتب گذاشته می‌شود. به عبارتی، صرف‌نظر از ماهیت آموزه‌ها و فحوای یک دین، رفتار دین‌داران و پیروان آن دین تأثیر بسیار مهمی در جذب افراد به سوی دین و دین‌داری یا دوری از آن دارد. این فرایند گذار از «دوری و نزدیکی از دین‌داران» به «دوری و نزدیکی از دین» را مصاحبه‌شونده ۳ به خوبی توصیف می‌کند:

اکنون بیش از پیش از اکثر جامعه مذهبی زده شده‌ام... اجازه بدید اینطور بیان کنم که مذهبیان سیاسی اطرافم بسیار بیشتر حالت دافعه ایجاد کردند. این مورد در مورد طیف مذهبی‌های سنتی بسیار کمتر بوده. مهم‌ترین ویژگی طیف مذهبی به نظر من کنارگذاشتن تعقل و فکر کردن هست و اینکه پرسشگری در میان آنها در مورد مسائل بنیادی امری مذموم و مطرود هست! ببینید به مرور زمان متوجه شدم من شبیه افکار این آدم‌ها نیستم. اینکه درست و بدون چالش چیزی رو قبول کنم و همیشه یک انسان پرسشگر و جست‌وجوگر... یعنی طوری شد تلاش کردم تا میتونم شبیه اونها و بنیادهای عجیب فکری اون‌ها نباشم!

این دانشجوی، در ادامه صحبت‌های خود به احساس طردشدگی، تحقیر یا بی‌عدالتی به سبب جنسیت نیز اشاره می‌کند، که باعث دلزدگی او از دین شد:

دلیل دیگر نگاه جنسیت‌زده شدید در این طیف [بود]. من خانم هستم و طبیعتاً نگاه طیف مذهبی به زن به نظر من تملک‌گرایانه و درجه دو هست.

مصاحبه‌شونده ۶ نیز بیان مشابهی دارد:

... همین موضوع باعث شد که بعد از مدت چادر پوشم چون دیدم که این نشون دهنده اینه شبیه اونها فکر می‌کنم. ... دیگه کلا از یه جایی به بعد از هر کاری که نشون دهنده شباهتم با بعضی‌ها بود و یه وجه اشتراک ایجاد می‌کرد بین من و اونها زده شدم.

وقتی اشخاص احساس می‌کنند دین به ابزاری برای سلب آزادی و کنترل آن‌ها تبدیل شده، تمایل پیدا می‌کنند از دین‌داران و اصل دین فاصله بگیرند. مصاحبه‌شونده ۷ به تأثیر رفتارهای کنترلی و سخت‌گیرانه خانواده سنتی مذهبی خود بر گریز از دین و دین‌داری اشاره می‌کند:

خانواده من مذهبی نیستن سنتی‌اند یعنی خیلی از مواردی که سختگیری می‌کنن، از روی دین‌داری نیست از روی تعصب بیجا و ترس از آبرو[ست]... قطعاً هر بار که خانواده سختگیری می‌کنن با وجود اینکه می‌دونم دلیل سختگیری‌شون دینی نیست اما خب ناخودآگاه دوست دارم از دین و اینچور چیزا دور بشم.

مصاحبه‌شونده ۸ نیز سخت‌گیری‌های حراست دانشگاه را عامل زده شدن خود از

چادر می‌داند:

من نفی نمی‌کنم دینم رو. دینم رو دوست دارم. اما از اون کسانی که دین رو تبلیغ می‌کنن با بعضی عقایدشون خوشم نمیاد... من به این فکر کردم که چرا باید پوشش و حجاب باید باعث قضاوت و برچسب زنی به افراد بشه. متأسفانه ملاک دین‌داری رو پوشش می‌دونن... نمونش همین حراست دانشگاه [...] واقعاً خیلی بد برخورد می‌کنن. دانشگاه‌های دیگه خیلی بهترن. جووری برخورد می‌کنن که انگار شخص یه عمل خیلی کریه و زشت انجام داده. من خودم واقعاً یه بار بازخواست شدم که چرا زیر چادر روسری رنگی پوشیدم. همین باعث شد که من به شخصه توی این قضیه تردید برام ایجاد بشه.

اما رفتار مناسب دانشجویان دین‌دار نیز توانسته در جذب دانشجویان به دین تأثیر

مثبت داشته باشد. مصاحبه‌شونده ۱۱ در این باره می‌گوید:

دیدم جو مذهبی‌ترها مؤدب‌ترن منطقی‌ترن. این منطقی‌تر بودن، هرج و مرج نداشتن، منظم بودن، احترام به فردیت و انسانیت افراد باعث شد جذبشون بشم.

مصاحبه‌شونده ۱۲ نیز که بنا به گزارش خود، در ابتدا چادری بوده اما اصلاً انقلابی نبوده و اهل آرایش غلیظ هم بوده است، به خوبی توضیح می‌دهد که چگونه وقتی جذب افراد و گروه‌های دین‌دار شد، در یک روند طبیعی، خودش نیز دین‌دارتر شد:

تو جهاد بودم. ... بسیجش بودم. ... فقط یه اردو راهیان نور رفتم باهاشون. نمی‌دونم بخاطر چی بود. ولی چون وارد جامعه بزرگتر و مختلط شدم. دیدم که همیشه یه آدم چادری باشم و ناخن بکارم، آرایش کنم... خیلی فعالیت داشتم توی جهاد علمی. و اونجا همشون هم انقلابی بودن. منم نمی‌تونستم بگم که نه من اینجوری نیستم و ناخودآگاه مثل اونا شدم.

مصاحبه‌شونده ۱۵ نیز یکی از دلایل دور شدن خود از الحاد را شیوه مثبت برخورد دین‌داران می‌داند:

در کل به نظرم یکی از چیزایی که باعث می‌شه مردم برگردند به سمت اسلام، مسیحیت، اینه که فضا باز بشه که آدم‌ها بتونن صحبت و پرسشگری کنن و مذهبی‌ها هم باید نسبت به پرسشگری باز باشن. در این تغییر من دوستانم خیلی تأثیر داشتن... افراد مذهبی که نسبت به پرسشگری باز هست رو آدم می‌بینه خوب جذب می‌شه. مثلاً یکی از دوستان بود از رشته حقوق که خیلی خوب از عقایدشون دفاع می‌کردن.

۵-۱۱. طرد اجتماعی: ترس از قضاوت دیگران

از دیدگاه جامعه‌شناسان کنش متقابل نمادین اگر هویت یک شخص مورد مقبولیت و پذیرش اجتماعی قرار نگرفته و از جانب اطرافیان طرد و تحقیر شود، آن شخص در هویت‌یابی خود دچار چالش و شک و تردید می‌شود. این احساس پذیرش اجتماعی، تأییدشدن و به رسمیت‌شناسی از سوی «دیگران مهم» و «دیگران تعمیم‌یافته» در دوره جوانی به اوج خود می‌رسد. مصاحبه‌شونده ۷ کشاکش درونی ناشی از ارزیابی و قضاوت‌های منفی دیگران درخصوص ظاهر و هویت دینی خود را به خوبی برای ما ترسیم می‌کند:

پوششم ناخودآگاه تغییر کرده. دقیقاً پوششی که... ازش متنفر بودم. ترجیح دادم هم‌رنگ جماعت بشم حداقل ظاهراً... الانم معتقدم این اشتباهه ولی شجاعت لازم برای روبه رویی باهاش رو

ندارم. مثلاً بسیج دانشجویی خیلی دوست داشتم عضو بشم ولی از قضاوت‌های تند بقیه می‌ترسم... الان می‌دونم و یقین دارم که اسلام بر حقه اما دارم جور دیگه‌ای زندگی می‌کنم پوشش و سبک زندگی کاملاً برعکس اسلامه. و خوب عذاب وجدان گاهی باعث می‌شه آرزو کنم که ای کاش یه جایی دور از ایران و بدون دین به دنیا می‌ومدم... کاش تمام این نشانه‌ها و اتفاقاتی که افتاد تا بفهمم اسلام بر حقه، هیچوقت نمی‌افتاد. در اون صورت هیچ وظیفه‌ای هم در برابرش نداشتم، چون بهم گفته نشده بود، چون نفهمیده بودم. ولی الان که می‌دونم و بهش عمل نمی‌کنم، تقریباً مطمئنم که بعد از مرگ هیچ راه نجاتی ندارم.

مصاحبه‌شونده ۳ نیز یکی از عناصر موثر در کاهش دین‌داری خود را «دیدن عواقب یک مذهبی صرف بودن» می‌داند و اینکه «شما بواسطه مذهبی بودن کم‌کم در جامعه الان طرد می‌شید». مصاحبه‌شونده ۱۶ نیز احساس طردشدگی ناشی از مذهبی بودن خود را از عوامل مهم کاهش دین‌داری خود برمی‌شمارد. دانشجوی مورد نظر، احساس تلخ‌تر شدن از سوی هم‌خوابگاهی‌ها و هم‌کلاسی‌ها را اینگونه روایت می‌کند:

تو خوابگاه یکی نماز می‌خوند هزار مدل فحش بهش می‌دادن. توی دانشگاه حرف در می‌آوردن ترم یک سر همین نماز و اینا که فلانی بسیجیه و از این قبیل... این تأثیرگذار بود. اینکه بخوای توی یک جمعی مقبول بشی و دوست داشته بشی، چه هم‌اتاقی‌ها باشه، چه بچه‌های ورودی دانشگاه و غیره.

۵-۱۲. محیط‌های مختلط دانشگاهی؛ روابط عاطفی با فرد مذهبی / غیر مذهبی،

افزایش / کاهش دین‌داری

به جز چند دانشگاه و مؤسسه آموزشی محدود، مابقی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور مختلط هستند که در آنها، در کلاس‌های درس، گروه‌های دانشجویی و محوطه عمومی دانشگاه، تعاملات مختلفی بین پسران و دختران که غالباً مجرد هم هستند شکل می‌گیرد. این در حالی است که بسیاری از دانشجویان که پیش از این در محیط مدرسه با فضای مختلط روبرو نبوده‌اند، با ورود به فضای مختلط دانشگاه قادر به حفظ هنجارهای دینی و سنتی مرتبط با جنس مخالف نیستند. مصاحبه‌شونده ۸ در این باره می‌گوید:

قبلاً گارد شدیدی نسبت به جنس مخالف داشتم ولی الان تعامل بیشتری با جنس مخالف دارم که در این [زمینه] دانشگاه هم مؤثر بوده.

گاهی اوقات، تعاملات و ارتباطات میان دختران و پسران دانشجویی موجب تکانه‌های شدیدی در فرد می‌شود که این تکانه‌ها قابلیت بسیاری در تغییر نظام باورها و رفتارها از جمله افت یا افزایش دین‌داری فرد پیدا می‌کند. مصاحبه‌شونده ۱۶ داستان آشنایی خود با دختری را روایت می‌کند که در ابتدا به قصد رفع شبهات مذهبی شروع به گفت‌وگو با او کرده است، اما در نهایت باعث افت دین‌داری خود او شده است:

در دانشگاه دختری غیرمذهبی از خانواده‌ای مذهبی دیدم که عاشق او شدم. بعد از اون رفتم به سمت ندانم‌گرایی و نماز و اینا شل شد.

او درباره دلیل آنکه این رابطه عاطفی منجر به افت دین‌داری او شد، اینگونه توضیح

می‌دهد:

من طی این فرایند طولانی مکالمه و شناختن همدیگر سعی کردم شبیه اون شم... از یکی خوشتر بیاد سعی می‌کنی شبیه باشی بهش... قبولت کنه، مقبول باشی... سعی کردم شبیه به اون چیزی که فکر می‌کردم اون دوست داره، اون می‌پسنده بشم... خوب متقابلاً ایشون هم سعی می‌کرد بشه چیزی که من می‌پسندم.

نکته جالب توجه اینکه گاهی روابط عاطفی میان دانشجویان دختر و پسر، باعث جذب آنها به دین و دین‌داری می‌شود. ما به طور اتفاقی در برخی مصاحبه‌ها با این پدیده برخورد کردیم. مصاحبه‌شونده ۱۲ می‌گوید:

من با یه آقای همون ترم آشنا شدم که به شدت انقلابی بودن. و من نمی‌دونستم. قصد من شناخت بیشتر برای ازدواج شد... حدوداً ۲ سال و نیم می‌شه گفت تحت تاثیر ایشون بودم... دقیقاً مهم‌ترین عامل تغییرم رو ایشون می‌دونم... همون آقا باعث شدن که خیلی فعالیت داشتم توی جهاد علمی. و اونجا همشون هم انقلابی بودن. منم نمی‌تونستم بگم که نه من اینجوری نیستم و ناخودآگاه مثل اونا شدم. می‌خواستم توی کانون‌های موسیقی و اینا برم ولی اون آقا مانع شدن و فقط با همین جهاد و اینا موافق بودن.

مصاحبه‌شونده ۱۳ هم بیان می‌کند که یک رابطه عاطفی با فردی مذهبی او را دین‌دار

کرده است:

من از ابتدای کارشناسی با پسری که خانواده بسیار مذهبی داشت دوست بودم و ارتباطمون تا ترم پیش بود. بنا بر شرایطی خانواده ایشون از ارتباط ما آگاه شدند و به جد مخالفت کردند. صرفاً چون من و خانواده م افراد معتقدی نبودیم. در ابتدا فکر میکردم به علت علاقه‌ای که من به ایشون دارم، بهتر شبیه خانواده اونها رفتار کنم. ولی خب به رغم علاقه‌ای که به همدیگه داشتیم، خانواده شون ایشون رو راضی کردند که قید من رو بزنه. من اون دوران انقدر تحت فشار بودم و اذیت بودم که تنها مونس و همدم صحت و راز و نیاز با خدا بود. برای همین در همین راه موندم.

مصاحبه‌شونده ۱۴ نیز روایت مشابهی را بیان می‌کند:

مورد آخرهم که از نظرم خیلی زیاد تاثیرگذار بود این بود که در دوران کارشناسی من برای اولین بار درگیر یک رابطه عاطفی می‌شم و اون رابطه به دلایلی بهم می‌خوره و من شدیداً به لحاظ روحی آسیب می‌بینم همین آسیب شدید منو کشوند سمت ارتباط خیلی زیاد با ائمه چون دنبال تسکین بودم و هیچ راهی رو بهتر از افزایش این ارتباط نمی‌دیدم و به‌نظرم مجموع همه اینها موجب شد که تا حد خیلی زیادی من این سمتی کشیده بشم.

رابطه عاطفی با جنس مخالف از دو جهت بر دین‌داری افراد اثرگذار است. اول از طریق تمایل به شبیه‌شدن به طرف مقابل و مقبول واقع شدن در نظر او که می‌تواند باعث افزایش و یا کاهش دین‌داری شود. دوم از طریق بحران‌ها و نیازهای روان‌شناختی و وجودی پس از شکست عاطفی که منجر به پناه آوردن به خدا و دین می‌شود.

مفاهیم، مقوله‌ها و گزاره نظری هسته‌ای مستخرج از مصاحبه‌های صورت گرفته در خصوص سازوکارها و فرایندهای تأثیرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان در جدول زیر آمده است. همانطور که مشاهده می‌شود مقوله‌های استخراج شده، جنبه‌های اصلی فرهنگ دانشگاهی را که در بخش چهارچوب نظری بدان‌ها اشاره شد، پوشش می‌دهد.

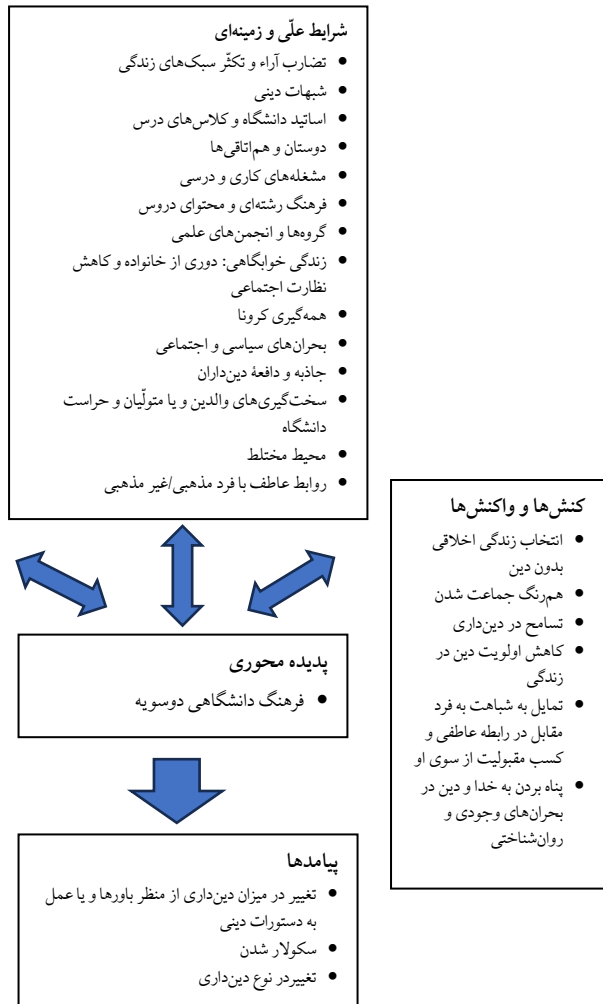

جدول ۲. مفاهیم، مقوله‌ها و گزاره‌های نظری هسته‌ای مستخرج از مصاحبه‌ها

مفهوم	مقوله	گزاره نظری محوری
تضارب آراء- شبهات دینی - ضعف بینش و دانش دینی	دانشگاه، کانون مواجهه با افکار مخالف و بروز شبهات	فرهنگ دانشگاهی دوسویه
تکثر دیدگاه‌ها و سبک‌های زندگی - زندگی اخلاقی بدون دین - هم‌رنگ جماعت شدن - تسامح در دین‌داری - کثرت‌گرایی دینی - عرفی‌شدگی و تفسیر دنیوی از دین	تکثر دیدگاه‌ها و سبک‌های زندگی - متفاوت: زندگی اخلاقی بدون دین، هم‌رنگ جماعت شدن	
اساتید دانشگاه - کلاس‌های درس - فشار و مشغله‌های درسی - کاهش اولویت دین در دغدغه‌های روزمره زندگی	فرهنگ آموزشی: استادان دانشگاه، فشار کار علمی، فشار درس	
اثرپذیری از هم‌کلاسی‌ها، هم‌اتاقی‌ها و دوستان دانشجویی	خانواده دانشگاهی: هم‌کلاسی‌ها و دوستان دانشجویی	
محتوای دروس - حال و هوای حاکم بر رشته‌ها و مبانی نظری پنهان آن‌ها	فرهنگ رشته‌ای	
انجمن‌های علمی - گروه‌های فرهنگی - تشکّل‌های سیاسی دانشجویی - نقش مبلغان دینی و چهره‌های فرهنگی و مذهبی	انجمن‌های علمی و گروه‌های دانشجویی	
دوری از خانواده - کاهش نظارت اجتماعی از سوی آشنایان خانوادگی، قومی و محلی - حس آزادی، رهایی و قدرت انتخاب آزادانه - تأثیر شهرهای مذهبی/غیر مذهبی - حال و هوای زندگی خوابگاهی - هم‌اتاقی‌ها و هم‌خوابگاهی‌ها	زندگی خوابگاهی: دوری از خانواده، کاهش نظارت اجتماعی	
روابط آزادانه مجازی در دوران کرونا - تغییر عادات قبلی حضور در اجتماع - تغییر نوع نگاه به زندگی و اولویت‌های آن	شرایط دوران کرونا	
بحران‌های سیاسی و اجتماعی - خلط بین دین و مسائل سیاسی و اجتماعی - دلزدگی از دین بر اثر جبهه‌بندی‌ها و دوقطبی‌ها	دانشگاه سیاسی: بحران‌ها و چالش‌های سیاسی - اجتماعی و ایجاد دوستی‌ها	
جمود فکری در برخی از دین‌داران - احساس طردشدگی، تحقیر یا بی‌عدالتی به سبب جنسیت - دافعه ناشی از رفتار دین‌داران - احساس سلب شدن آزادی‌های شخصی به بهانه دین - سخت‌گیری‌های والدین و یا متولیان و حراست دانشگاه - اخلاق و انسانیت در دین‌داران - تأثیر حضور در جمع‌ها و محیط‌های مذهبی بر افزایش دین‌داری - مواجهه منطقی و مستدلّ برخی از دین‌داران با افکار مخالف	جاذبه و دافعه دین‌داران: فرایند گذار از «دوری/نزدیکی به دین‌داران» به «دوری/نزدیکی به دین»	
ترس از طردشدگی و عدم مقبولیت اجتماعی - هم‌رنگ جماعت شدن - ترس از قضاوت و ارزیابی منفی دیگران - فشار ناشی از تمسخر، طعنه، توهین و برخورد تحقیرآمیز هم‌کلاسی‌ها به سبب دین‌داری - تمایل به محبوبیت و جذابیت در نگاه سایر دانشجویان	ترس اجتماعی: ترس از قضاوت و ارزیابی منفی دیگران	
ارتباط راحت‌تر و در دسترس‌تر با جنس مخالف - رابطه عاطفی با جنس مخالف: تمایل به شباهت به طرف مقابل و مقبولیت و محبوبیت از سوی او - رابطه عاطفی با جنس مخالف: بحران‌های وجودی و روان‌شناختی - رابطه عاطفی با جنس مخالف: احساس نیاز بیشتر به معنویت و ارتباط با خدا و بزرگان دین	محیط‌های مختلط، روابط عاطفی با فرد مذهبی/غیر مذهبی و متأثر شدن دین‌داری	

این مقوله‌ها و مفاهیم را می‌توان به صورت مختصرتر در چهارچوب پارادایم کدگذاری اشتراوس-کوربین (اشتراوس و کوربین، ۱۹۹۰)، به شکل زیر به تصویر کشید.

- شرایط مداخله‌گر**
- ضعف بیش و دانش دینی
 - تفسیر دنیوی از دین
 - حس آزادی، رهایی و قدرت
 - انتخاب آزادانه
 - خلط بین دین و مسائل سیاسی و اجتماعی
 - دلزدگی از دین بر اثر
 - جبهه‌بندی‌ها و دوقطبی‌ها
 - احساس طردشدگی، تحقیر یا بی‌عدالتی به سبب جنسیت
 - احساس سلب شدن آزادی‌های شخصی به بهانه دین
 - طرد اجتماعی: ترس از قضاوت و ارزیابی منفی دیگران

شکل ۱. مقوله‌ها و مفاهیم استخراج شده در چهارچوب پارادایم کدگذاری اشتراوس-کوربین

۶. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر به منظور شناسایی و کشف سازوکارها، شرایط، زمینه و فرایندهای اساسی اثرگذاری فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان، با شانزده نفر از دانشجویان و دانش‌آموختگان دانشگاه‌های سراسر کشور مصاحبه شد که تغییرات زیادی را در میزان یا نوع دین‌داری خود در دوران دانشجویی تجربه کرده بودند. ۱۱ نفر از آنان تجربه افت در دین‌داری و ۵ نفر دیگر تجربه افزایش دین‌داری و یا نزدیک شدن به دین داشتند. علی‌رغم محدودیت در تعداد نمونه‌ها، این موضوع از این ایده حمایت می‌کند که فرهنگ دانشگاهی ضرورتاً باعث کاهش دین‌داری دانشجویان نمی‌شود. هرچند که کمتر بودن تعداد تجربیات افزایش دین‌داری می‌تواند بیانگر این نکته باشد که تأثیر منفی فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری محتمل‌تر است که داوری در این خصوص نیازمند انجام تحقیقات پیمایشی و تحقیقاتی کیفی جایگزین است.

نکته مهم دیگر اینکه برای بخش قابل توجهی از افراد مصاحبه‌شونده، فرایند تغییرات دین‌داری به صورت یکنواخت و خطی نبوده است، بلکه آنها دوره‌های کوتاه متعددی از افت و افزایش دین‌داری را تجربه کرده و سپس به وضعیت دینی سابق، حتی به‌نحو شدیدتر بازگشته‌اند. این یافته دلالت بر آن دارد که وضعیت دین‌داری دانشجویان یک موضوع پویا، سیال و ناپایدار است؛ دانشجویان قبل و حین و بعد از زندگی دانشجویی، بسته به اوضاع اجتماعی و سیاسی در بیرون و داخل دانشگاه و بسته به وضعیت روحی و روانی خود، حال و هوای دینی متفاوتی را تجربه می‌کنند.

در جدول (۳) زیرمضمون‌ها و مفاهیمی که منجر به استخراج مقولات اصلی شده‌اند، فهرست شده است. در این جدول، دو گزاره نظری هسته‌ای - مرتبط با هم - که اندیشه حاکم بر تقریباً تمامی مقولات را تشکیل می‌دهد آورده شده است. در مجموع ۱۲ مورد در خصوص سازوکارهای فرهنگ دانشگاهی بر دین‌داری دانشجویان شناسایی شده است. در این بین، مقوله‌های «تکثر دیدگاه‌ها و سبک‌های زندگی متفاوت»، «فرهنگ آموزشی»، «جاذبه و دافعه دین‌داران»، «انجمن‌های علمی و گروه‌های دانشجویی» و

«محیط‌های مختلط، روابط عاطفی با فرد مذهبی/غیرمذهبی و متأثر شدن دین‌داری» پرتکرارترین مقولاتی بودند که در مصاحبه‌ها با آن‌ها مواجه شدیم. نکته بسیار جالب توجه اینکه مقوله «تکثر دیدگاه‌ها و سبک‌های زندگی متفاوت» در مصاحبه اکثریت افرادی که تجربه کاهش دین‌داری داشتند به چشم می‌خورد. مقولات دیگری چون «دانشگاه، کانون مواجهه با افکار مخالف و بروز شبهات»، «خانواده دانشگاهی» و «انجمن‌های علمی و گروه‌های دانشجویی» و «طرد اجتماعی» نیز که به نوبه خود مضامین پرتکراری بودند، به مفهوم مشابهی اشاره دارند که همان وجود فضای تکثر عقاید و سبک‌های زندگی، و تضارب آراء در محیط دانشگاهی است. این نحو از مواجهه با افکار معارض، باعث بروز سکولارشدن، شکاکیت، نسبی‌گرایی و تسامح نسبت به باورها و احکام دینی می‌شود.

فضای تکثر و تضارب آراء از مؤلفه‌های بنیادین فرهنگ دانشگاهی است که بر اساس نظریه مرتون، عمیقاً ریشه در هنجارهای اساسی حاکم بر علم جدید، نظیر جهانی‌گرایی، بی‌طرفی و عدم تمایل و شکاکیت سازمان‌یافته دارد. فضای دانشگاه به سبب حضور اقشار اجتماعی بسیار متنوع، همچنین بخاطر شور و حرارت حاکم بر اجتماعات دانشجویی، طبعاً مستعد ایجاد شرایط تضارب آراء و بحث و گفت‌وگوهای علمی، سیاسی و فرهنگی است. پژوهش حاضر بر این نیست که فضای تکثر و تضارب آراء قطعاً و ضرورتاً باعث سکولارشدن و افت دین‌داری دانشجویان می‌شود اما شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در جامعه و در دانشگاه‌های ایران، فضای تکثر و تضارب اندیشه‌ها را بیشتر به منبعی جهت کاهش دین‌داری بخشی از جامعه دانشجویی تبدیل کرده است. اینکه چه اصلاحات و بهبودهایی در فرهنگ دانشگاهی و اجتماعات دانشجویی می‌توان ایجاد کرد که ضمن حفظ و تقویت فضای تضارب آراء، آن را به منبعی جهت تقویت دین‌داری دانشجویان بدل کرد نه بستری برای کاهش دین‌داری، به تفکر و پژوهش‌های بیشتر نیاز دارد.

سازوکارهایی که در این پژوهش شناسایی و استخراج شد، مواردی است که

مصاحبه‌شوندگان به وجودشان ملتفت شده و آن‌ها را بیان کرده‌اند، و یا به نحو غیرمستقیم از مصاحبه‌های آنان قابل استخراج بوده است. چه‌بسا سازوکارهای مهم دیگری دخیل باشند که آگاهی از آن‌ها و اذعان به آن‌ها برای افرادی که تغییر در دین‌داری را تجربه نمودند، مقدور نباشد. همچنین، کم‌تکرار بودن برخی از این سازوکارها در میان مصاحبه‌شوندگان به معنای آن نیست که از اهمیت و یا شیوع کمتری برخوردارند. برای مثال، «خانواده دانشگاهی» و «محیط‌های مختلط، روابط عاطفی با فرد مذهبی/غیرمذهبی و متأثر شدن دین‌داری» مواردی هستند که معمولاً به طور پنهان و ناخودآگاه اثرگذارند و اذعان به آن‌ها برای افراد به‌صورت خودآگاه دشوار است. چنانچه تجربه مصاحبه‌ها حاکی از آن بود که برخی از مصاحبه‌شوندگان از منظر روان‌شناختی مقاومت زیادی در مقابل اعتراف به اثرگذاری عوامل بیرونی بر خود داشته و تغییرات خود را خودانگیخته و ارادی و ناشی از تفکر و تصمیم درونی شخصی می‌دانستند، درحالی که دقت و تأمل در صحبت‌های آنان گویای تأثیرات سازوکارهای اجتماعی و فرهنگی خارجی بود. بنابراین، فهرست سازوکارهای استخراج شده در این پژوهش به هیچ وجه ادعای جامع بودن ندارد، بلکه چه‌بسا با انجام پژوهش‌های بیشتر بتوان سازوکارهای پنهان و آشکار دیگری را استخراج کرد.

در تحلیل نهایی، تحقیق حاضر با کشف و صورت‌بندی هسته نظری محوری «فرهنگ دانشگاهی دوسویه» این مدعا را برجسته می‌سازد که فرهنگ دانشگاهی ضرورتاً به افزایش و کاهش دین‌داری منجر نمی‌شود بلکه بسته به میدان تعاملات اجتماعی روزمره دانشگاه‌ها، ناظر به شرایط اجتماعی و سیاسی کلان جامعه، فرهنگ دانشگاهی بر میزان، نوع و تغییرات دین‌داری دانشجویان تأثیر می‌گذارد و باعث می‌شود دانشگاه‌ها به‌عنوان نهادی همسو یا مغایر با دین و دین‌داری عمل کنند. ازاین‌رو، شاید بتوان گفت وضعیت دین‌داری دانشجویان یک «برساخته اجتماعی» است به این صورت که تغییرات در دین‌داری دانشجویان بیش از آنکه حاصل استدلال‌های فلسفی-الهیاتی منطقی و عقلانی دانشجویان باشد، حاصل تعاملات میان هم‌کلاسی‌ها، هم-

خوابگاهی‌ها و دوستان دانشجویی و از پیامدهای ثانوی معاشرت‌های اجتماعی دانشجویان در کلاس‌های درس و انجمن‌های علمی، فرهنگی و سیاسی دانشجویی است. پس به جای اینکه برای نهاد دانشگاه نوعی ذات و ماهیت فرازمانی و فرامکانی قائل شویم و بر این اساس، میان دانشگاه، سکولاریسم، کاهش دین‌داری و دین‌گریزی نوعی رابطه ضروری و قطعی متصور شویم، شاید مناسب‌تر باشد مناسبات میان دین، دانشگاه و دین‌داری را با منطق «پیشامدی، اجتماعی، تعاملی و برساختی» فهم کنیم و در این چارچوب برای مسائل این عرصه، چاره‌جویی کنیم.

۷. تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

منابع

- اعظم‌آزاده، منصوره؛ و جدبابایی بهبهانی، زینب (۱۳۸۷). نقش ویژگی‌های ساختاری و عناصر رابطه‌ای در شکل‌گیری انواع گرایش‌های دینی در بین دانشجویان. نامه علوم اجتماعی، ۱۶(۳۵)، ۷۷-۹۸.
- افشارکهن، جواد؛ بلالی، اسماعیل؛ و سلیمان‌پور، محمدعلی (۱۳۹۰). بررسی وضعیت عرفی شدن دانشجویان و برخی عوامل موثر بر آن (در میان دانشجویان دختر و پسر دانشگاه بوعلی سینا). جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۲(۱)، ۱۳۵-۱۵۸.
- آزادارمکی، تقی، و زارع، مریم (۱۳۸۷). دانشگاه، مدرنیته و دین‌داری. پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، ۱۸(۱)، ۱۶۰-۱۳۳.
- آقاسی، محمد؛ و روح‌الامین، زهراسادات (۱۴۰۲). روایت تجربه دختران دانشجو از کیفیت تغییرات هویتی. فصلنامه مطالعات دانشگاه، ۱(۳)، ۱۶۵-۱۸۸. doi: 10.22035/jous.2023.5018.1033
- امامی میبدی، سیدمنصور، و اشتری مهرجردی، ابازر. (۱۳۹۸). دین و تحقق رفتار شهروندی سازمانی: مورد مطالعه، دانشجویان دانشگاه فرهنگیان. مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۱(۳)، ۳۱-۴۷. doi: 10.22035/isih.2020.3498.3704
- باربور، ایان (۱۳۹۲)، دین و علم، پیروز فطورچی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- توسلی، غلامعباس، و مرشدی، ابوالفضل. (۱۳۸۵). بررسی سطح دین‌داری و گرایش‌های دینی دانشجویان (مطالعه موردی: دانشگاه صنعتی امیرکبیر). مجله جامعه‌شناسی ایران، ۷(۴)، ۹۶-۱۱۸.
- دستیاری، اکرم؛ بنافی، مسعود (۱۳۹۸). بررسی وضعیت دین‌داری دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی و رابطه آن با تاب‌آوری (مطالعه موردی: مرکز پلدختر)، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی. ۶(۴): ۱۴۵-۱۶۹.
- دهستانی، مهدی؛ زاده‌محمدی، علی؛ محمدی، سمیه (۱۳۹۲). بررسی میزان دین‌داری و ارتباط آن با سبک‌های هویت دانشجویان. نشریه علوم رفتاری. ۲۰(۲).
- ذکایی، محمدسعید؛ اسماعیلی، محمدجواد (۱۳۹۵). جوانان و بیگانگی تحصیلی و دانشگاهی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- ذکایی، محمدسعید (۱۴۰۲). هنر انجام پژوهش کیفی، از مسئله‌یابی تا نگارش. تهران: آگاه.
- راد، فیروز، و منبری، راحله. (۱۳۸۸). مقایسه بررسی برخی عوامل روانی و اجتماعی مرتبط با میزان دین‌داری دانشجویان. مطالعات جامعه‌شناسی، ۱(۲)، ۳۱-۵۲.
- زاهد، سیدسعید، و صادقی، احمد. (۱۳۸۸). بررسی تأثیر رشته تحصیلی بر میزان دین‌داری دانشجویان مختلف دانشگاه با تأکید بر رشته جامعه‌شناسی. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۰(۳)، ۷۵-۹۶.

سراج زاده، سید حسین؛ جواهری، فاطمه؛ فیضی، ایرج (۱۳۹۵). نگرش‌ها و رفتار دانشجویان (۱۳۹۴): مرحله دوم پیمایش طولی نگرش‌ها و رفتار دانشجویان دانشگاه‌های دولتی تحت پوشش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

سراج زاده، سیدحسین، و صدیق محمدی، محمد. (۱۳۹۰). مقایسه تجربی معیارهای دین‌داری از نظر روحانیان و دانشجویان. تحقیقات فرهنگی ایران، ۴(۴)، ۲۵-۵۴. doi: 10.7508/ijcr.2011.16.002

صفری شالی، رضا (۱۴۰۱). مصرف فرهنگی دانشجویان در دانشگاه‌های دولتی: تحلیل داده‌های یک پیمایش ملی. فصلنامه مطالعات دانشگاه، ۱(۱)، ۱-۲۷. doi: 10.22035/jous.2022.412

طالبان، محمدرضا (۱۳۹۲). پیمایش تدین اسلامی ایرانیان. تهران: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران.

طالبان، محمدرضا (۱۳۹۹). تفکر ابتدایی، دین‌داری و تحصیلات عالی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۳(۱)، ۳۸-۱. doi: 10.22035/ijcr.2020.2222.2728

عبدی، مجتبی، و رضایی، احمد. (۱۳۹۳). سنجش میزان دین‌داری در میان دانشجویان جوان. مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، ۱۳(۲۴)، ۵۹-۱۱۲.

فاضلی، نعمت اله. (۱۳۸۲). بررسی تطبیقی فرهنگ دانشگاهی ایران و بریتانیا (مطالعه‌ای انسان‌شناختی در علق ناکارآمدی آموزش دانشگاهی در ایران). نامه انسان‌شناسی، ۲(۳)، ۹۳-۱۳۲.

موسی‌پور، نعمت‌اله (۱۳۹۲). سبک زندگی آموزش‌گران علوم انسانی در محیط‌های دانشگاهی ایران: از آرمان‌های دینی تا واقعیت‌های سازمانی. مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۵(۴)، ۱-۳۲. doi: 10.7508/isih.2014.20.001

میرسندهی، سید محمد (۱۳۸۳). مطالعه میزان و انواع دین‌داری دانشجویان، رساله دکتری، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.

نایی، هوشنگ، و آزادارمکی، تقی. (۱۳۸۵). سکولاریسم و رابطه آن با تحصیلات عالی (مطالعه موردی جامعه شهری تهران). مجله جامعه‌شناسی ایران، ۷(۳)، ۷۶-۹۳.

نصیری، حسین؛ یمنی دوزی سرخابی، محمد؛ حقانی، محمود. (۱۳۹۷). تحلیل اثر ادغام در آموزش عالی بر فرهنگ دانشگاهی. پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۲۴(۲)، ۱۰۹-۱۳۴.

Astin A., Astin H., Lindholm J. (2011). *Cultivating the spirit: How college can enhance students' inner lives*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Cortazzi, M., & Jin, L. (1997). Communication for Learning Across Cultures. In McNamara, D. and Harris, R. (Eds.). *Overseas Students in Higher Education: Issues in Teaching and Learning*. London: Routledge.

Hill, J., (2011). Faith and Understanding: Specifying the Impact of Higher Education on Religious Belief. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 50(3), 533-551

- Mayrl, D., Uecker, J. (2011). *Higher Education and Religious Liberalization among Young Adults*. *Social Forces*, 90 (1), 181-208.
- Merton, R. (1973). *The sociology of science: Theoretical and empirical investigations*. United Kingdom: University of Chicago Press.
- Rachmatullah, A., Ha, M., Park, J. (2018) Relations among education, religiosity and socioeconomic variable. *South African Journal of Education*. 39(1).
- Reimer, S. (2010). Higher Education and Theological Liberalism: Revisiting the Old Issue. *Sociology of Religion*. 71(4), 393-408.
- Sacerdote, B., & Glaeser, E. L. (2001). Education and Religion. NBER Working Paper No. w8080, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=256087>
- Saenz, V., Barrera, D., (2007). Findings from the 2005 College Student Survey (CSS): National aggregates. Los Angeles, CA: Higher Education Research Institute, University of California.
- Schein, E. (2004). *Organizational Culture*. Third Edition. San Francisco: Jossey-Bass.
- Schwadel, Ph. (2011). The Effects of Education on Americans' Religious Practices, Beliefs, and Affiliations. *Review of Religious Research*, 53, 161-182.
- Schwadel, Ph. (2017). The positives and negatives of higher education: How the religious context in adolescence moderates the effects of education on changes in religiosity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 56(4): 1-17.
- Smerek, R.E. (2010). Cultural Perspectives of Academia: Toward a Model of Cultural Complexity. In: Smart, J. (eds) *Higher Education: Handbook of Theory and Research*, vol 25. Springer, Dordrecht.
- Strauss, A., & Corbin, J. M. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. United Kingdom: SAGE Publications.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Uecker J., Regnerus, M., & Vaaler, M. (2007). Losing my religion: The social sources of religious decline in early adulthood. *Social Forces* 85 (4), 1667-1692.

